

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN
GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Səmədzadə Elvin Manaf oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN
GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 604

Magistrant:

Səmədzadə Elvin Manaf oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Məmmədov Zəhid Fərrux
oğlu _____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu _____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən Səmədzadə Elvin Manaf oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin genişləndirilməsi perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Elektron ödənişlər elektron ticarət və internet bankçılığının inkişafı ilə geniş yayılmışdır. Plastik kartlar ənənəvi olaraq elektron ticarətdə əsas ödəmə vasitəsi olmuşdur. Son ödəniş alətləri, müştəri məmnuniyyətini təmin etməklə yanaşı, onlayn fırıldaqçılardan mümkün müdaxilələrinə qarşı təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirdi. Rəqəmsal mühitin yaradılması dövlət qurumları, vətəndaşlar və işgüzar münasibətlər arasında səmərəli münasibətlərin formalaşmasıdır. Beləliklə, vətəndaşlara təməl xidmətlər, yəni fərdi sənədlər, sertifikatlar, gəlir vergisi və əməklə əlaqəli xidmətlər göstərmək, dövlət qurumlarına vətəndaşlara xidmət göstərməyə kömək edir.

Tədqiqatın məqsədi: Rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranması səbəblərinin, inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması və informasiya texnologiyalarının rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına təsir imkanlarının öyrənilməsi.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Statistik hesablamalar, Eviews, Excel kimi program paketləri vasitəsilə ekometrik təhlil, seçmə müşahidə, sistemli analiz, sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Dövlət Statistika Komitəsi, Avropa Mərkəzi Bankı, məqalələr, monoqrafiyalar, dərsliklər, internet resursları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər sisteminin son illərdə inkişaf etməsi və tədqiqatın iqtisadi proseslər üzərində fokuslandırılması mövcud əsas məhdudiyyətlərindən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Covid 19 pandemiyası şəraitində Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin tətbiqinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin əsas nəticələr təhlil edilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Nəticə və elmi müddəalar, təklif və tövsiyələr, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi mexanizmin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: rəqəmsal ödəniş, xidmət, elektron ticarət

PERSPECTIVES FOR THE EXPANSION OF DIGITAL PAYMENT SERVICES IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of the research: The creation of a digital environment is the formation of effective relations between government agencies, citizens and business relationships. Thus, the provision of basic services to citizens, ie individual documents, certificates, income tax and labor-related services, helps government agencies to provide services to citizens.

The purpose of the research: to study the causes of the digital economy, the characteristics of its development and the impact of information technology on the development of the digital economy.

Research methods used: Ecometric analysis, sample observation, systematic analysis, synthesis through software packages such as statistical calculations, Eviews, Excel

Research database: Central Bank of the Republic of Azerbaijan, State Statistics Committee, European Central Bank, articles, monographs, textbooks, internet resources.

Limitations of the research: The development of the digital payment system in Azerbaijan in recent years and the focus of research on economic processes is one of the main limitations.

Scientific novelty and practical results of the research: The main results of the analysis and assessment of the situation with the introduction of digital payment services in Azerbaijan in the context of the Covid 19 pandemic are analyzed.

Areas where the results can be used: Conclusions and scientific provisions, suggestions and recommendations, can be used in the development of a mechanism for the development of the digital economy.

Keywords: digital payment, service, e-commerce

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
ATM	Automated Teller Machine
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İEÖ	İnkişaf etmiş ölkələr
İT	İnformasiya Texnologiyaları
NFC	Near-Field Communication
VM	Vergi Məcəlləsi

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	8
I fəsil. RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	10
1.1. Rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin nəzəri əsasları.....	10
1.2. Rəqəmsal iqtisadiyyatda İKT-nin tətbiqinin iqtisadi zərurəti və əhəmiyyəti.....	14
1.3. Beynəlxalq təcrübəsində rəqəmsal ödənişlər sisteminin tədqiqi.....	18
II fəsil. AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN TƏTBİQİNİN VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	28
2.1. Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi.	28
2.2. Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin göstəricilərinin statistik təhlili.....	34
2.3. Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	37
III fəsil. İQTİSADİYYATDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN TƏTBİQİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ.....	43
3.1. Dünya təcrübəsində rəqəmsal ödənişlər sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	43
3.2. Azərbaycanda müasir rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas perspektivliyi.....	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
ƏLAVƏLƏR.....	79
Cədvəllərin siyahısı.....	80
Qrafiklərin siyahısı.....	80
Sxemlərin siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Elektron ödənişlər elektron ticarət və internet bankçılığının inkişafı ilə geniş yayılmışdır. Plastik kartlar ənənəvi olaraq elektron ticarətdə əsas ödəmə vasitəsi olmuşdur. Son ödəniş alətləri, müştəri məmnuniyyətini təmin etməklə yanaşı, onlayn fırılacaqılının mümkün müdaxilələrinə qarşı təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirdi.

Rəqəmsal mühitin yaradılması dövlət qurumları, vətəndaşlar və işgüzar münasibətlər arasında səmərəli münasibətlərin formalaşmasıdır. Beləliklə, vətəndaşlara təməl xidmətlər, yəni fərdi sənədlər, sertifikatlar, gəlir vergisi və əməklə əlaqəli xidmətlər göstərmək, dövlət qurumlarına vətəndaşlara xidmət göstərməyə kömək edir. Bundan əlavə, şirkət qeydiyyatı, sosial təminat, şirkət vergiləri və İnternetdə müəssisələr üçün ƏDV ilə əlaqəli xidmətlər göstərilməsi dövlət qurumlarına vətəndaşlara xidmət göstərməyə kömək edir.

Yuxarıda göstərilən fikirlərə yenidən baxsaq, tezin nə qədər aktual və müasir olduğunu görürük. Rəqəmsal ödəmə sistemləri indi insanların həyatında, real həyatda çox vacib rol oynayır, çünki ödəmələr evdə, ən yaxın bankomatda, küçədəki avtomatlarda və s. Ən dəyərli insan qaynaqlarından biri olan zamandan qənaət edir və Covid 19 epidemiyasının qızıdığı bir dövrdə sağlamlıq üçün etibarlı bir mühit yaradırlar.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqat işinə dair çox saylı hesabatlar, elmi-metodik ədəbiyyatlar və bir çox jurnal məqalələrindəki dəyərli fikir və mülahizələr öyrənilərək, praktik əhəmiyyəti ola biləcək təkliflər və tövsiyələr araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranması səbəblərinin, inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması və informasiya texnologiyalarının rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına təsir imkanlarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas vəzifələri:

- Rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin tətbiqinin nəzəri-metodoloji əsaslarının araşdırılması
- Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin tətbiqinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin aparılması
- Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın obyektini və predmeti: Tədqiqatın obyektini rəqəmsal ödənişlər sistemi, predmentini isə rəqəmsal ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolunun tədqiqi prosesi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Statistik hesablamalar, Eviews, Excel kimi program paketləri vasitəsilə ekometrik təhlil, seçmə müşahidə, sistemli analiz, sintez.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Dövlət Statistika Komitəsi, Avropa Mərkəzi Bankı, məqalələr, monoqrafiyalar, dərsliklər, internet resursları.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər sisteminin son illərdə inkişaf etməsi və tədqiqatın iqtisadi proseslər üzərində fokuslandırılması mövcud əsas məhdudiyyətlərindən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Covid 19 pandemiyası şəraitində Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin tətbiqinin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin əsas nəticələr təhlil edilmişdir.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: aparılan tədqiqatın əsasını nəticə və elmi müddəalar, təklif və tövsiyələr, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi mexanizmin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin nəzəri əsasları

Rəqəmsal ödəmələrin istifadəsi və tətbiqinin artması iqtisadi əməliyyatları daha şəffaf hala gətirərək bankların və müəssisələrin nağd pulunu və əməliyyat xərclərini azaldacaqdır. Bu da öz növbəsində vergi bazasının genişləndirilməsinə, eyni zamanda fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə xidmətlərinə çıxışına, bank sektorunda kredit və investisiya imkanlarının gücləndirilməsinə və nəticədə iqtisadi böyüməyə şərait yaradır.

Elektron ticarət və internet bankçılığının inkişafı ilə rəqəmsal ödəmələr geniş yayılmışdır. Plastik kartlar ənənəvi olaraq elektron ticarətdə əsas ödəmə vasitəsi olmuşdur. Son ödəniş alətləri, müştəri məmnuniyyətini təmin etməklə yanaşı, onlayn fırılacaqın mümkün müdaxilələrinə qarşı təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirdi. Misal üçün, Hindistan Net Banking-dən istifadə edir. Bu sistemdə alıcı plastik kartın məlumatlarını satıcının veb saytına daxil etmir. Mallar üçün hansı bankı ödəmək istədiyini seçir və banka hesablaşma təsdiqini alır. Smart kartların, PayPal və Google Wallet-in tətbiqi də təhlükəsizlik tədbirlərini və alternativ ödəmə sistemlərini gücləndirmək üçün təşəbbüslərdir (Elgöb, H., 2014: say.403-429).

Cədvəl 1: Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin əsas anlayışlar

Ödəniş sistemi	Bank qaydaları və fondların dövryyəsinə təmin etməyə imkan verən bankların və maliyyə institutlarının ödəmə alətləri sistemi, maliyyə qurumlarının, ödəmə alətlərinin, bank qaydaları və prosedurlarının, program təminatı və aparatların birləşməsidir.
Ödəniş sənədi	Bir kredit təşkilatı vasitəsi ilə nağdsız pul vəsaitləri haqqında sənəd, bir kağız təşkilatı vasitəsi ilə pul vəsaitlərinin nağdsız ödənişi üçün kağız və ya elektron formada (elektron daşıyıcılar) verilmiş bir əmrdir.
Pul köçürmələri	Hesab açmadan pul köçürmə sistemi vasitəsi ilə pul göndərəndən alıcıya çatdırılma prosesidir.
Kliring	Xalis hesablaşma mövqələrinin müəyyənləşdirilməsi prosesi nəticəsində ödənişlərin qəbulu, icrası və xalis hesablaşma mövqələrinin müəyyənləşdirilməsi prosesidir

Mənbə: <https://xreferat.com/105/1832-2-razvitie-elektronnyh-platezhnyh-sistem.html>

Ancaq elektron ticarət ödəmə metodlarına bir göz verildi.

Ödəniş kartları

Hal hazırda dünyada iki əsas ödəmə kartı var və müxtəlif növləri var:

1. Kredit kartı - kart sahibinə əvvəlcədən təyin olunmuş kredit limitinə uyğun ödəmə əməliyyatları həyata keçirməyə imkan verir. Bu tip kartlar ödəmədən sonra işləyir.

2. Bank Kartı - Kart sahibinə alış-veriş etmək və birbaşa ödəmə əməliyyatları etmək imkanı verir. Bu tip kartlar "indi ödə" prinsipinə əsasən işləyir ("pay now" model).

Elektron pul (E-cash)- Rəqəmsal pul məhsullarıdır. Fərqli şirkətlər tərəfindən təklif olunan rəqəmsal pul məhsulları əsasən iki modeldə mövcuddur. Onlayn elektron nağd pul DigiCash tərəfindən təklif olunur və bütün növ onlayn əməliyyatlara imkan verir. Xüsusi bir proqramdan istifadə edərək bank hesabından elektron cüzdanına elektron pul köçürən istifadəçi onlayn mağazada onlayn alış-veriş edə bilər. "Elektron pul" sxemindən istifadə edən bir şirkət, bir onlayn mağazadan çox kiçik bir komissiya alır. Eyni zamanda bank, müştərilərinə elektron pul yükləməyə imkan verən xüsusi proqramlar üçün aylıq ödəniş şəklində qonorar alır. Bir başqa oflayn forma rəqəmsal kodlu ağıllı kartlardır və bu versiya Mondex tərəfindən müxtəlif banklarla əməkdaşlıq nəticəsində istifadə olunur. Beləliklə, bu kartlar elektron pulla yüklənir və onlarla müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirilə bilər. Bu ödəmə sistemləri dünyanın ən inkişaf etmiş bölgələrində istifadə olunur. Hong Kongda tətbiq olunan Octopus kart sistemi, elektron pul sistemi sahəsində yüksək inkişafa nail oldu (KIM, C., MIRUSMONOV, M., LEE, I., 2018: say.410-422). Nəqliyyat London Nəqliyyat Oyster kartı sistemindən istifadə edir. Sinqapur hökuməti, Sony'nin FeliCa sisteminə əsaslanan ictimai nəqliyyat üçün xüsusi bir elektron pul proqramı başlatdı. Bu sistem Tokioda tətbiq olunur. Hollandiyada ən çox yayılmış elektron pul sistemi Chipknip adlanır və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. AR-da elektron pul köçürməklə smart kartlara fərqli əməliyyatlar etmək imkanı var. Elektron pul sisteminə əsaslanan smart kartlar sənişin daşımalarında, xüsusən avtobus və metrolarda istifadə olunur.

E-PUL PUL KİSƏSİ (WALLET) – ödəniş etmə əməliyyatlarını aparmaq üçün işlənən internet proqramıdır. Həmin sahədəki ən böyük olan internet nəhəngləri PayPal, Checkout By Amazon, Google Wallet, , Moneybooks və başqalarıdır. Elektron cüzdan almaq üçün müştəri bu sahədə çalışan şirkətlərdən birinin veb saytında qeydiyyatdan keçə bilər. Proqramı alan müştəri adi ödəmə kartlarından və bank hesablarından istədiyi qədər pulunu cüzdanına köçürə bilər. Daha sonra alıcı sadəcə parolunu və e-poçt adresini daxil edərək, şifrəsini və e-poçt adresini daxil edərək onlayn alış-veriş edə bilər.

Telefonla ödəmə: Bu yaxınlarda POS terminallarında istifadə edilməsi üçün provayderlərdən bəhs etdiyi proqramın yeni bir versiyası tətbiq olunur. Beləliklə, ən çox istifadə olunan elektron cüzdan növlərindən biri (Ewallet) PayPal və Google Wallet tərəfindən təqdim olunan "Mobil Cüzdanlar" dır. Bu tətbiqetmə onlayn alış-veriş və ənənəvi mobil alış-veriş üçündür (KONUK, F. A., YILDIRIM, E., 2018: say.95-107).

Smartfonlarda quraşdırılmış Near Field Communication (NFC) sistemi POS terminallar vasitəsilə ödəmə imkanı verir. Bu sistem vasitəsi ilə parkomatlarda, metroda, mağazalarda, kinoteatrlarda, avtobuslarda və digər yaşə obyektlərində ödəniş edə bilərsiniz.

“Pay by finger” – barmaq izinizdən istifadə edərək ödəmələr etməyə imkan verən bir proqramdır. POS terminallarından istifadə edərək alış-veriş edərkən alıcı barmağını biometrik skanərə yaxınlaşdırır. Sistem istifadəçini təyin edir və qeydiyyat metoduna əsasən ödəməyə başlayır. Ödəniş zamanı monitorda alıcının doğum günü ilə bağlı edilən endirimin həcmi (bu gün əgər onun doğum günüdürsə) göstərilir, göstərilən xidmətlər və satılan mallar barəsində informasiyalar əks olunur. Əməliyyat bitdikdən dərhal sonra məlumat alıcının mobil telefon nömrəsinə göndərilir.

Müasir biometrik ödəmə sxemləri istifadəçilərə öz səslərindən (“voice signature”) istifadə edərək onlayn və telefonla alış-veriş etməyə imkan verir. Təzə ödəmə xidməti Voice Pay şəklində adlanır və istifadəçi səsi biometrik analizinə

əsaslanır. Voice Commerce Ltd-nin törəmə şirkəti olan VoicePay sahədə yenilikçi bir şirkətdir. “VoicePay” hesabının açılması prosesinə nəzər salaq:

1.“ VoicePay hesabı açmaq üçün şəxsi məlumatlarınızı, e-poçt adresinizi və mobil telefon nömrənizi onlayn qeydiyyat forumuna daxil edin.

2. Elektron poçtunuza göndərilən məlumatları təsdiqlədikdən sonra VoicePay sizə mobil telefonla zəng edəcəkdir. Sizdən bir neçə cümlə və ya rəqəmi təkrarlamığınız istənilir. Son olaraq, sizin biometrik olan səs analiziniz aparılır və “voice signature” ortaya yaranır. Bütün proses 5 dəqiqədən artıq olmur.

3. Alış-veriş üçün yaratdığınız hesaba kredit və ya bank kartı məlumatlarınızı daxil etməlisiniz.

Bu məlumatlar tamamilə məxfi bir hesaba diqqətlə yazılır və səsli ödənişlər üçün istifadə olunur. Bu sistemlə həm onlayn, həm də telefonla ödəyə bilərsiniz. Beləliklə, yalnız VoicePay loqosu olan onlayn mağazalarda onlayn ödəyə bilərsiniz. Yalnız mobil telefon nömrənizi və e-poçt adresinizi daxil edin; avtomatik olaraq sizinlə telefonla əlaqə yaradılacaq və səsiniz təsdiqləndikdən sonra ödəniş ediləcəkdir. Eyni mexanizm telefon əməliyyatları üçün də tətbiq olunur (Uygun M.,2019: s..311-323).

Bitcoin adətən kriptovalyutası və ya virtual valyuta adlanır. Bu, sərbəst, birbaşa (əməliyyatlar PayPal və ya Visa kimi üçüncü tərəfin vasitəçiliyi tələb etmir), rəqəmsal valyuta (elektron, fiziki cəhətdən əlçatmaz) tərəfindən idarə olunur. ABŞ dollarından fərqli olaraq, Bitcoin hər hansı bir inzibati və ya hüquqi element tərəfindən dəstəklənmir və Milli Bank tərəfindən istehsal edilmir. Adi pul təşkilatları Bitcoin çərçivəsindəki mübadilələrdə iştirak etmirlər. Əvvəllər kompüterləşdirilmiş pul formalarında fokus nəzarətçi olduğu təqdirdə, Bitcoin şəbəkəsi tamamilə pulsuzdur, mübadilə bütün hissələri çərçivə müştəriləri tərəfindən tamamlanır. Bitcoin bəzən mübahisələrin yönəldilməsində və pul məsələlərinə nəzarətdə kriptografiya standartlarından asılı olduğu üçün bəzən sirr pulu kimi qəbul edilir. Hər Bitcoin və hər bir müştəri şifrələnir, hər mübadilə avtonom ümumi qeyddə qeyd olunur.

Elektron ticarətdə istifadə olunan digər bir ödəmə üsulu da PayPal'dır. Bu metod təkcə elektron ticarətdə hesablaşma operatoru kimi deyil, həm də tərəflər arasında pul köçürməsində istifadə olunur. Əmək haqqı dostunun əsas vəzifəsi alıcı ilə satıcı arasında təchizatçı rolunu oynamaqdır. Yəni satıcı malları müəyyən olunmuş qaydada alıcıya çatdırmırsa, 45 gün ərzində ödənilən məbləğ alıcıya verilir. Satıcı göndərilən mallar üçün pul alacağına zəmanət verir.

1.2. Rəqəmsal iqtisadiyyatda İKT-nin tətbiqinin iqtisadi zərurəti və əhəmiyyəti

Son zamanlarda artan və elektron ticarətin geniş yayılması nağdsız ödənişlərdə stimullaşdırıcı təsir göstərir. Beləliklə, Amazon, ebay, AliExpress daxil olmaqla bir sıra dünyaca məşhur onlayn alış-veriş portalları elektron ödəmə alətlərindən istifadə edərək ödənişlər edirlər.

Qısacası, elektron ödəmə sistemlərinin aşağıdakı nümunələri bunlardır: kredit kartları, elektron kredit kartları, bankomatlar, POS terminallar, ağıllı kartlar, e-cüzdanlar, mobil ödənişlər və ya günümüzdə inkişaf etməkdə olan mobil bankçılıq, NFC (Karabıyık A, 2018: say.154-189).

Bunların arasında ən son texnologiya olan və bəzi üstünlüklərə sahib vasitə NFC texnologiyası olaraq adlanır. Bəs həmin texnologiya nə vaxt ortaya çıxdı? Faydaları nədir?

Müasir dünyanın İEÖ-də bir çox texnologiyadan istifadə edilir. NFC onlardan biridir. Tətbiqin əhatə dairəsi çox genişdir və nağdsız ödənişlərdə istifadəsi ildən-ilə artır. Bu sistem son illərdə dünyada populyarlaşdı və əksər smartfonların proqram təminatı və sistem proqramının bir hissəsinə çevrildi. Keçmişdə bir çox texnologiya naqillərlə birləşdirildi və prinsipcə simli texnologiyalar dediyimiz bir vəziyyət yarandı. Zaman keçdikcə rəqabət və bazar tələbi nəzərə alınaraq dünyanın aparıcı şirkətləri naqilsiz texnologiyaya keçməyi düşündülər və geniş auditoriya toplayan bu tətbiq istifadəçilər tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılandı. NFC də bu cür texnoloji yeniliklərdən biridir. Tərcümə

olunduqda buna “Yaxın sahə rəbitəsi” deyilir. Hal-hazırda kart texnologiyası müəyyən cihazlar vasitəsilə istifadə olunur və dünya əhalisinin böyük əksəriyyətinin ödənişlərində yüksək paya sahibdir. Bununla birlikdə, texnologiyanın inkişafı və simsiz və ya başqa sözlə təməssiz ödəmə üsullarının meydana gəlməsi ilə insanlar artıq daha az risklə daha səmərəli ödəmə edə biləcəklər. Nəzərə alınan texnologiya istifadəçilərə təmas olmadan əməliyyatları asanlıqla və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirməyə, təməssiz ödəmələr etməyə və tək bir düymə ilə digər elektron cihazlara qoşulmağa imkan verir. NFC texnologiyası məlumatların etibarlı ötürülməsini 13.56 MHz (yüksək dalğa uzunluğu) və maksimum 424 kbps təmin edir. NFC texnologiyasının istifadəsinin bu günlərdə sürətlə böyüməsi gözlənilir.

Elektron kredit kartları. Son dövrlərdə elektron ticarətin çoxalması və ənənəvi ödəmə metodlarının istifadəsi artıq əlverişli hesab edilmədi. Bir sıra potensial risklərə görə müasir formalardan istifadə etmək daha rahatdır və təhlükəsizlik risklərini minimuma endirir (BOZKURT, V., 2016).

Plastik kartlar. 2 növ var: debet və kredit. Debet və kredit kartları bir çox cəhətdən oxşar olsa da, bəzi cəhətlərdən fərqlənir. Birinci kart növü, alış-veriş edərkən birbaşa bankomatlardan nağd pul çıxarmaq və ya ödəmə əməliyyatları aparmaq imkanı verir. Bu, istifadəçiyə hesabındakı vəsaitlərdən sərbəst istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, nağd puldan fərqli olaraq, əməliyyatları qeyd etməkdən daha çox istifadə etmək daha təhlükəsizdir. Kredit kartlarında vəziyyət bir qədər fərqlidir. Beləliklə, əmək haqqı və ya pensiya kartları debet kartları hesab edilirdisə, bu kartlar birbaşa müştəri borc kartları hesab olunur. Bu kartın hesabındakı vəsait fiziki şəxsə aid deyil və bankda saxlanılır. Bu vəsait müəyyən məbləğlə məhdudlaşdırılır və əgər kartla ödəniş aparılırsa, həmin vəsait müəyyən dövr üçün banka qaytarılmalıdır. Beləliklə, kredit və debet kartları arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, onlar kimin vəsaitə sahib olmasından, onların yerinə yetirdikləri funksiyadan daha çox asılıdır.

Smart kart (mikroçip). Bu xəritələr müxtəlif texnologiyalardan ötəri başqalarından Bir az fərqlidir. Mikroçip kartları kimi tanınan bu ödəniş alətləri ilk dəfə 1974-cü ildə Fransada istifadə edilmişdir. Kartların digər forması maqnit zolağı olan kartlardır. Smart kartları digər versiyaları daha təxminən 6 dəfə daha bahalıdır.

Smart kartlardan istifadə edərkən şəxsin məlumatları, şəxsiyyət nömrələri və s. kartın içərisində olan çiplərdə saxlanılır. Əməliyyatlar zamanı daxili kart məlumatları yenisi ilə əvəz edilə bilər. Maqnetik lentli kartlarda proses bir qədər fərqlidir. Bu cür təhlükəsiz sistemlər riskləri minimuma endirir və istehlakçılara və ya istifadəçilərə əlverişli ödəmə variantları təqdim edir. Beləliklə, daxili lentlərin hər birində xüsusi məlumatlar var. Bu kasetlərdən birində PİN (Şəxsi Kimlik nömrəsi) də var. Bir istifadəçi bankomatda bir şifrə yazdıqda, birbaşa yoxlanılmır, lakin əməliyyat sisteminin təşkili yolu ilə dolayı yolla müəyyən edilir. İstifadəçi əvvəlcə PİN-i bankomatda (ATM) və ya başqa sözlə bankomatda şifrəni daxil etmək üçün hazırlanmış klaviaturada daxil edir. Daxil edilmiş PİN daha sonra PVV (Əlaqə Doğrulama Dəyəri) və PVK (PIN Doğrulama Açarı) TPK (Terminal PIN Açarı) ilə şifrələnir və bir PIN bloku təşkil edir. Daha sonra pin bloku ZMK adında olan zona master açarı vasitəsilə şifrələmə hostu adlanan şifrə çözmə mərkəzinə aparılır. PVV-nin düzgünlüyü nəzərə alınır. Əgər düzdürsə, hesab yaradılır, əks halda sistem istifadəçidən ikinci dəfə şifrəni təsdiqləməsini tələb edir. Bu əməliyyatların hamısı kart sistemlərinin meydana çıxmasından bəri yaranan xoşagəlməz hallarla əlaqəli sistemləşdirilir və müasirləşdirilir (UYGUN, M.,2019: say.311-323).

ATM (Automated Teller Machine). Həmin cihazlar günümüzdə bir çox funksiyanı yerinə yetirir və istifadəçilərə rahat şəkildə ödəmələr etməyə imkan verir. Ancaq tarixinə baxsaq, keçmişdə bu cihazların bir qədər ibtidai məntiqlə işlədiyini, çox az və ya yalnız bir funksiyanı yerinə yetirdiyini görürük. İlk dəfə bankomat sayıla biləcək cihaz, 27 iyun 1967-ci il tarixində İngiltərədə John Shepard Barron tərəfindən icad edildi və daha sonra dünyanın müxtəlif bankları

tərəfindən istifadə edildi. Bənzər bir cihaz Yaponiyada istifadə edilmişdir. Kompüterləşdirilmiş borc maşını adlanırdı. Kartın tətbiqindən sonra insanlara 3 aylıq 5% nağd kredit verildi. Lakin zaman keçdikcə müasir formada əməliyyatlar həyata keçirə bilən cihazlar dünyanın müxtəlif yerlərində geniş insanlar tərəfindən istifadə olunur.

Müasir dövrdə AR-da başqa bir ödəmə vasitəsindən istifadə olunur. Bu ödəmə alətlərinə MilliÖN deyilir. Komtec Ltd., 2008-ci ildə qurulmuşdur. Hal hazırda Azərbaycanda elektron ödəmələr bazarında liderdir. Beləliklə, 500-dən çox xidmət göstərən 150-dən çox şirkət bu terminallar vasitəsilə ödəniş qəbul edir. Artıq Azərbaycanda 2500-dən çox ödəmə terminalı yerli əhaliyə xidmət göstərir. Məsələn, bankçılıq, internet, kommunal xidmətlər, pul köçürmələri, mobil rabitə və s. kimi xidmətlər göstərilə bilər.

Elektron fondlar (kriptovalyutalar). Elektron ödəmə vasitələrindən biri də kriptovalyutadır. Bu gün dünyada bir çox "elektron pul" növü mövcuddur. Beləliklə, ECash, PayPal, CyberCash, BitCoin, Ethereum, Dash və s. növləri ayırd edilə bilər (BAN, Ü., YÖRÜK, N., PARILTI, N., 2017: say.1).

BitCoin. Bu, 2008-ci ildə Satoshi Nakamoto adlı bir adamın Yaponiyada sınaqdan keçirmək üçün yaratdığı dünyanın ilk elektron ödəmə alətidir. Digər ödəmə metodlarından fərqli olaraq, BitCoin heç bir sistemə bağlı deyil və bilinən bir mərkəzi yoxdur. Bu səbəbdən təqib etmək mümkün deyil. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə bu vasitənin işlənməsi dövlətlər tərəfindən cəsarətləndirilir. Çünki eyni vaxtda ölkə iqtisadiyyatının qeydiyyatı rolunu oynayan nağdsız ödənişlərin bu və yaxud digər formasından istifadə edilərkən bu fəaliyyət nəticə vermir və bu yolla qanunsuz əməliyyatlar və ödəmələr riski də mövcuddur. Adi nağdsız ödənişlərdə iki nəfər arasındakı hesablaşmalar üçüncü bir şəxs vasitəsi ilə qeydə alınır, ancaq bu vasitə heç bir vasitəçiyə ehtiyac olmadan birbaşa iki nəfər arasında əməliyyatlar apara bilər.

Satoshi Nakamoto kimdir? İllər sonra Satoshi Nakamoto bir Avstraliyalı IT mütəxəssisi Craig Wright oldu.

Bitcoinlərdən yararlanmaq üçün "Electron Wallet" adlı onlayn cüzdan yaratmalısınız. Bu şəkildə əksər xidmətlərdən istifadə edilə bilər. BitCoin və ya digər alətləri necə əldə etmək olar? Bu iki yolla edilə bilər: ya satın alınması lazımdır və ya "mining" adı verilən "mədənçilik" yolu ilə əldə edilə bilər. Maliyyəti çox yüksəkdir, çünki əldə etmək baha başa gəlir.

E-ödəmə alətləri də insanların nağd pula olan tələbatını mənfi təsir göstərir. Gənc olsa da, 2012-ci ildə Rasmussen Reports-un 1000 amerikalı üzərində apardığı bir araşdırmada, 43% qrupun ümumiyyətlə nağd pul istifadə etmədiyi aşkar edildi. Bu nəticələr gələcəkdə tamamilə nağdsız ödənişlərə keçmə ehtimalını artırır və orta və uzunmüddətli dövrdə nağd pula olan tələbin azalması gözləntilərini artırır.

1.3. Beynəlxalq təcrübəsində rəqəmsal ödənişlər sisteminin tədqiqi

Rəqəmsal ödəniş növlərindən biri hesab edilən kredit kartları həm ölkə iqtisadiyyatına, həm də fərdlərə, müəssisələrə, bank kartlarına və digər təşkilatlara təsir göstərir. Bu təsirlərin nümunələri pul yaratma, milli gəlir, məşğulluq, inflyasiya, faiz dərəcələri, dövlət gəlirləri və xarici ticarətdir.

Kredit kartları son dövrlərdə çox yüksək səviyyəli tərəqqi yolu keçmiş və əhəlinin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli bir istehlakçı alətinə çevrilmişdir. Kredit kartları təkcə Qərbin ixtirası deyil, həm də kapitalist istehlakçı cəmiyyətlərinin sütunlarından biridir (KIM, C., MIRUSMONOV, M., LEE, I., 2018: say.410-422). Qısa tarixinə baxmayaraq sürətli inkişafının səbəblərindən biri də dünyaya yayılması gözlənilən istehlakın dramatik artmasıdır. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin, xüsusən də ABŞ-ın sınırsız istehlaka və yüksək texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatları kredit kartlarından ən yaxşı şəkildə istifadə edirlər.

Qloballaşan dünyada İEÖ öz mədəniyyətlərini, nizamlarını və dəyərlərini hər fürsətdə dünyaya yaymaq üçün özlərindən asılı olan müasir koloniyalar yaratmağa çalışırlar, lakin bu əməliyyat keçmişdə olduğu kimi silah və əsgər gücünə ölkələri ələ keçirir və xalqını özündən asılı edir. Mövcud müstəmləkə dövlətləri istehlaka

əsaslanaraq ixrac etdikləri məhsullara diqqət yetirirlər; eyni zamanda əsasən markalardan asılı olan bir cəmiyyət və gənclər kolleksiyası yaratmağa çalışırlar. Bu məqsədlər üçün əsasən beynəlxalq texnologiya, meydanlar və markalar istifadə olunur (Marlboro, KFC, Coca cola, McDonalds vs.).) istehlakı heç bir maneə olmayacaq şəkildə istifadə etmək (tarif, gömrük vergisi, kvota və s.) onu qalıcı hala gətirməyə çalışmaq. Bu gün Qərb cəmiyyətlərini dəstəkləyən davamlı bir istehlak çarxıdır. Məsələn, bir müştəri oğurlandığı və ya başqa bir səbəbdən bağlandığı kartını itirirsə, bank ona yeni bir kart verir. Bu müddət Türkiyədə 2 həftədən ABŞ-da 2 və ya 3 saata qədər dəyişir. Müştəri, vəziyyətin uyğunluğundan asılı olaraq adı olmayan boş plastik bir kredit kartı alır. Bu kartların müəyyən bir həddi var. Kartların dərhal bu şəkildə tətbiq edilməsinin əsas səbəbi davamlı və davamlı istehlaka zəmanət verməkdir.

Qərb ölkələrindən fərqli olaraq kart ödənişləri Şərqdə geniş yayılmadı, əksinə genişlənməyə başladı. Afrika və Orta Şərqdəki ümumi kart və istehlak sayı Şərqi Avropa və Rusiyaya nisbətən daha yüksəkdir (BOZKURT, V., 2016).

İnternet və e-ticarət tərəfindən yaradılan əlavə dəyər bir çox yeni iş yerinin açılmasına səbəb oldu. Şirkətlərə və istehsalçılara internet firmalarına giriş imkanı verən əsas və informasiya texnologiyaları sektorlarında kompüter proqramçılarna, veb sayt inkişaf etdiricilərinə və dizaynerlərə, kod mütəxəssislərinə ehtiyac var.

BŞ-da İnternetdən istifadə edənlərin sayı 2001-ci ildən bəri 1 milyonu keçdi. İnternet və texnologiya ilə əlaqəli yeni iş formaları hər gün ortaya çıxır. İnternetdə alış-veriş edərkən xərclər azalır. Bu, bəzi xərcləri aradan qaldırır. Kredit kartlarının məşğulluğun artırılması təsiri azalma təsirini üstələyir və bu səbəbdən təsirli sayılır.

Müasir iqtisadiyyatda pul kimi qəbul edilən artan varlıq sayı və xüsusiyyətləri baxımından heterojenliyi pul ilə pul kimi varlıqlar arasında mütləq fərqlərin yaranmasının qarşısını alır. İqtisadiyyatda pul kimi qəbul edilən aktivlərin sayında artım olduqda, onlar ənənəvi pul aqreqlərinə və balans hesabatlarına daxil edilmir. Buna misal olaraq kredit xətləri, kredit kartları, səyahət çekləri, hədiyyə

kartları və avro bazarındakı pul axınlarını göstərmək olar. Texnologiya inkişaf etdikcə müvafiq pul aktivləri böyüyür və yeni növlər meydana çıxır. Önümüzdəki illərdə praktik olaraq istifadə ediləcək virtual pul son nümunə sayıla bilər. Bununla belə, bankların və qurumların pul yaratma qabiliyyəti artır.

Kart sistemlərinə keçən işçilər ya banklara komissiya ödəyirlər, ya da bir müddət POS terminallardan bank hesabına pul keçməsinə gözləyirlər. Nəticə etibarilə, müəssisələr həmin xərcləri öz üzərinə götürmək istəyirlər. Buna əvəz firmalar bu ödəmələri satdıqları malların və ya xidmətlərin qiymətlərində əks etdirirlər. Bu, inflyasiyanın təsirini yaradır. Reklamlarda görünən “Həyatı asanlaşdırır” şəklində şüarlar istifadə olunan kredit kartı borcunu kimsə ödəyir və ya başqasının pulu ilə vermiş kimi təəssürat yaradır. Hər hansı bir məhsul alarkən ödənişin dərhal edilməməsi insanları gəlirlərinin çox hissəsini istehlak etmək hüququ kimi hiss edir. Artan istehlakı təşviq edir, kredit kartları üçün həyatı asanlaşdırmır.

Kredit kartı qiymətlərində birbaşa artım şəklində iqtisadi mülahizələr Amerika araşdırmaları tərəfindən dəstəklənməyib. Fed-in (Federal Reserve System) bir araşdırmasına görə, kredit kartlarının qiymətlərə təsiri yüzdə 1-dən az idi. Bundan əlavə, bu ödəniş formasının istifadəsinin müəyyən xərclərin azaldılmasına müəyyən dərəcədə təsir etdiyini söyləmək olar, bu da iş yerlərinin maya dəyərini azaldır (BAN, Ü., YÖRÜK, N., PARILTI, N., 2018: say.1). Bundan əlavə, kart ödəmələri nağd pula olan tələbi azaldır və bu da pul dövriyyəsinin sürətini azaldır. Bu o deməkdir ki, kartlar inflyasiyanı azaldır. Nəticədə, kredit kartları tələbi artırır və inflyasiyanı təsir edir, lakin inflyasiyaya birbaşa təsir göstərmir. Günümüzdə hər növ malların birdən çox şirkətdən alınması və rəflərin müxtəlif məhsullarla dolması, istehlakçı seçim azadlığının keçmişə nisbətən xeyli artdığını göstərir. Almaq istədiyiniz xidmət bazarda və ya kartın etibarlı olduğu hər hansı bir şirkətdə bir qiymətə təklif olunursa, alternativ seçə bilərsiniz.

Kart ödəniş sistemlərinin faiz dərəcələrinə təsiri də qaçınılmaz idi. Kredit kartı əməliyyatlarının bazar faiz dərəcələrinə müsbət və ya mənfi təsir göstərdiyini

söylmək səhv olar. Bu kart ödənişləri kreditə tələbin çoxalmasına və istehlakçı xərclərinin artmasına səbəb ola bilər. Borc götürmə tələbinin artması faiz dərəcələrini təsir edəcəkdir. Bununla birlikdə, bankların və kredit kartı podratçılarının rəqabəti və bazar payını artırmaq cəhdləri faiz göstəricilərinə də pis təsir edə bilər. Kart əməliyyatlarının faizinə xalis təsiri, rəqabət və bazar faiz dərəcələrindəki azalma meylinin gücündən və daha yüksək faiz dərəcələri ilə əlaqəli ümumi olan iqtisadiyyatdan asılıdır.

Plastik kart xidmətləri verən kommersiya banklarının əsas istəyi kart sahiblərindən və üzv kimi fəaliyyət göstərməyə davam edən şirkətlərdən depozit saxlaya bilməkdir. Son dövrlərdə əksər banklar fərdi bank əməliyyatları ilə, xüsusən də plastik kartların buraxılması ilə məşğul olmağa başladılar. Burada əsas məqsəd ucuz, müddətli və əmanət depozitləri əldə etməkdir. Bank depozitlərinin ümumi həcmində istənilən vaxt plastik kartlardan çıxarıla bilən depozit hesablarının payı təxminən 30% qiymətləndirilir (GANDY, A., CHAPMAN, C.S., 2017).

Üstəlik kartların istifadəsi dövlət gəlirlərinə təsirsiz ötürür. Kredit kartı sahiblərinin nağd pulla mal və xidmət almaqdan daha çox faktura istəməsi bir doğrudur.

VISA European H.V.D prezidenti Velde, bir kredit kartı istifadə edilməsinin ümumi vergi dərəcəsini sürətlə artırdığını söylədi. Cənubi Koreya, kredit kartlarının istifadəsini artıraraq vergi yığımını sürətlə artırdı. Beləliklə, Koreya kart istifadəsinə görə dünyada 3-cü sırada yer aldı. Vergi artırmaq üçün kredit kartlarından istifadə edilməyib, ancaq dövlət gəlirlərini artırdığı doğrudur. Bənzər bir metodu Azərbaycanda tətbiq etmək də faydalı olacaq.

VISA-nın Avropa prezidenti Hans Velde, Cənubi Koreyanı nümunə göstərərək, qeydiyyatdan keçməmiş iqtisadiyyat üçün kartların istifadəsinin ən yaxşı vasitə olacağını söylədi. Bu tətbiqetmənin köməyi ilə kart cəmiyyətinin yaradılması prosesi sürətləndirildi, habelə sonradan ödənişli alış-veriş genişləndirildi.

Bir kart sistemi yaratmaq üçün ən yüksək texnoloji cihazlara ehtiyac var. Bundan əlavə, kartların istehsalında müəyyən mərhələlər keçir və bu vəziyyətdə fərqli cihazlara ehtiyac var. Onların əksəriyyəti xarici ölkələrdən konvertasiya olunan valyutada idxal olunur. Bütün bu cihazlar təmin edildikdən sonra kart sisteminin bir uzantısı olan POS terminal və bankomatların quraşdırılması və istifadəsi lazımdır. Cihazların özləri və ehtiyat hissələri hər biri idxal olunur. Bu xərclərin hər biri ölkənin valyutasına yol açır. Bu baxımdan nağd ödəniş sisteminin bir hissəsi olan kart ödəmə sisteminin tətbiqi üçün zəruri olan əsas sistemin yaradılması da tədiyə balansına mənfi təsir göstərir.

Yuxarıdakı nümunədən də göründüyü kimi, kart sistemində ölkədən çıxarılan valyuta miqdarı hər gün artmağa davam edir. Bunun qarşısını iki yolla almaq olar: istehsalı optimallaşdırmaq və ölkə daxilində istifadə etmək. Ölkəmizdə birinci çıxışı istifadə etmək bazanın olmamasından daha çətin olacaq, ancaq ikinci seçim tətbiq olunur. Bəzən kiçik küçələrdə çox sayda bankomat aparatı görə bilərsiniz. Hər halda, bu, ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötürsün, bu səbəbdən optimal istifadəni təmin etmək üçün müvafiq işlər aparmaq lazımdır. Buna nümunə olaraq ortaq istifadə tətbiqidir.

Ancaq ölkə daxilində kart sisteminin inkişafı və POS terminalların və ya bankomatların geniş yayılması kartdan istifadə etməyə alışmış turistləri ölkəmizə getdikcə daha çox gəlməyə təşviq edir. Bu formada xaricdən ölkəyə daxil olan valyuta miqdarının qeydiyyatı da çox asandır, bu səbəbdən də müəyyən araşdırmalarda məlumat bazası kimi istifadə edilməsi asandır və ölkə iqtisadiyyatına yaxşı təsir edir (KIZILOT,G., KILIÇ, C., 2016).

Son olaraq, bu sistemin uyğun ticarət təsirləri müəyyən edilmişdir. Kredit kartlarının ticarətə ödəniş etmək baxımından vasitə kimi təsir göstərməsi danılmazdır. Bununla birlikdə, son illərdə bu kartların beynəlxalq miqyasda toplu alışlar üçün istifadəsi tendensiyası müşahidə olunur. Yəni toptancılar və ya firmalar əvvəlki kimi sənədlər və ya çeklər əvəzinə kredit kartları seçirlər.

Elektron pul İnternet sayəsində həyatımızın bir hissəsinə çevrilmiş ödəniş vasitələrindən biridir. Elektron pulun ən böyük xüsusiyyəti kiçik ödəmələrlə sürətli əməliyyatlar üçün əlverişli imkanlar yaratmaqdır. Həm də bu cür vəsaitlərin istifadəsinə görə nağd ödənişlərdə olduğu kimi istehsalçı ilə istehlakçının birlikdə olma öhdəliyini də aradan qaldırır. Beləliklə, bir-birinizlə eyni fiziki məkanda olmamaqla, istənilən rabitə vasitələrindən istifadə edərək istehsalçı və istehlakçını birləşdirən əməliyyatların gedişatını izləmək mümkündür. Nəticədə pul köçürmələrinin gecikməsi, səhv ödəmələr və ya ödənilməmiş borclar kimi problemlər minimuma endirilir. Bu məsələləri həyata keçirmək üçün dövlətlər mövcud təhlükəsizlik problemləri, vergi sistemi, işin hüquqi tərəfləri və s. elektron medianın istifadəsinə uyğunlaşdırmaq üçün çalışmalıdırlar.

Elektron ticarətin inkişafı ilə yanaşı, alternativ ödəmə vasitələrinin istifadəsi də genişlənir. Bunun əsas səbəbləri alternativ ödəmə sistemlərinin yalnız istehlakçının mənafeyinə xidmət etməsi deyil, həm də alış prosesini asanlaşdırması və daha etibarlı olmasıdır. Hesabata görə, alternativ ödənişlər 2012-ci ildəki 43% -dən 2017-ci ildə onlayn əməliyyatların 59% -ni təşkil edəcək. 2012-ci ildə 579 milyard dollar Avropa e-ticarət bazarının yüzdə 34'ünü, ABŞ 625 milyard dolların yüzdə 36-sını, Asiya 461 milyard dolların yüzdə 27-ni, Orta Şərqi və Afrika yüzdə 1-i global e-ticarət təşkil etdi (Karabıyık A, 2018: say.154-189). Bəzi Avropa ölkələri (İngiltərə, İrlandiya, Danimarka və Türkiyə) hələ də ödəmə vasitəsi olaraq kartlardan istifadə edərkən, digərlərində (Polşa, Finlandiya, Almaniya və Hollandiya) alternativ ödəmə üsulları üstünlük təşkil edir. Xüsusilə Avropada ən populyar alternativ ödəmə üsulu “e-cüzdan” dır. Ümumilikdə, global e-cüzdan əməliyyatlarının 2012-ci ildəki 295 milyard dollardan 2017-ci ilə qədər 1.656 trilyon dollara çatacağı gözlənilir. Planşet və smartfonların geniş tətbiqi elektron ticarət bazarında yeni bir trendin sürətli inkişafına təkan verdi. Hal-hazırda dünyada istifadə olunan 1,4 milyarddan çox ağıllı telefon var, bu da illik yüzdə 44 artmışdır. Əlbətdə ki, bu vəziyyətdə mobil ödənişlər ən geniş yayılmış alternativ ödəmə metoduna çevrilir. 2014-cü il Dünya Ödənişlər Hesabatına görə, 2015-ci

ildə mobil telefonlardan istifadə ilə ödənişlərin sayı yüzdə 60,8-ə yüksələcək, elektron ödənişlərin sayının isə yüzdə 15,9 azalacağı gözlənilir. “Alternativ Ödənişlər İcmalına görə, 2012-ci ildə mobil ödənişlər 18 milyard dollar (elektron ticarətin yüzdə 1-i) idi. Bu rəqəmin 2017-ci ildə 117 milyard ABŞ dollarına çatacağı gözlənilir (elektron ticarətin 3% -i).

Dünya praktikasında ümumi elektron ödəmə sistemində "elektron cüzdanlar" vasitəsi ilə həyata keçirilən əməliyyatların həcmi artır. Beləliklə, dünyanın aparıcı ölkələrində, xüsusilə ABŞ, Kanada, Çin, Yaponiya və əksər Avropa ölkələrində "elektron cüzdan" lardan istifadə olunur. “Alternativ ödənişlərə baxış” hesabatına uyğun olaraq ABŞ və Kanadada “elektron pul kisələri” ilə həyata keçirilən əməliyyatların tutumu alternativ ödənişlər bazarında 17 %, Avropada 14 %, Latın Amerikasında 11 %, Afrika və Orta Şərqdə 4 %, Asiya-Sakit okean bölgəsində 23 % olur. Vurğulamaq lazımdır ki, Çin e-ticarət bazarında 44 % ilə “elektron pul kisəsi” ilə əməliyyat həyata keçirən ən böyük paya malik ölkədir. Burada “Alipay” 30 % ilə e-ticarət bazarında liderdir. Ondan sonra isə “Tenpay” 13.3 %-lə, “PayPal” və başqa şirkətlər gəlir (UYGUN, M.,2019: say.311-323).

Hazırda dünyanın aparıcı ölkələrində istifadə olunan ağıllı kartlar yalnız ödəmə prosesini sadələşdirmək üçün deyil, həm də məlumatların saxlanması və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu kartlar istənilən ərazidə istifadə edilə bilər. ABŞ, Kanada və Avropadakı əksər ölkələr bu cür kartları nəqliyyat, alış-veriş və digər məqsədlər üçün istifadə edirlər. O cümlədən, ağıllı kartlar insanlara elektron hökumət və elektron xidmətlərdən elektron şəxsiyyət vəsiqəsi kimi istifadə etməyə imkan verir. Misal üçün, Finlandiya'daki ağıllı kartlar e-xidmətlər, İtaliyada e-xidmətlər, sağlamlıq və e-biletlər, Hong Kong'daki ağıllı kartlar e-xidmətlər, e-bankçılıq və e-kitabxanalar üçün istifadə olunur. Malayziyada yuxarıdakı funksiyalara əlavə olaraq ağıllı kartlar şəxsiyyət vəsiqəsi kimi istifadə olunur. Smart kartlar Portuqaliya, İsveç və Finlandiya elektron hökumətində istifadə olunur.

Elektron ödəmə alətləri insanların nağd pula olan tələbatını da mənfi təsir göstərir. Daha gənc olmasına baxmayaraq, 2012-ci ildə Rasmussen Reports-un 1000 amerikalı üzərində apardığı bir araşdırmada, 43% qrupun ümumiyyətlə nağd pul istifadə etmədiyi aşkar edildi. Bu nəticələr gələcəkdə tam nağdsız hesablaşma ehtimalını artırır və orta və uzunmüddətli dövrlərdə nağd pula olan tələbin azalması gözləntilərini artırır.

Beynəlxalq praktikada NFC oxucusu tərəfindən yaradılan maqnit sahəsi sayəsində daxili yaddaşda saxlanılan bütün məlumatlar NFC etiketi rolunu oynayan ağıllı cihazları birləşdirərək oxucuya ötürülür. Bu funksiya mobil cihazlar vasitəsilə ödənişlərin edildiyi elektron ödəmə sistemləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu xüsusiyyət bir çox təmassız ödəmə sistemində elektron bilet və qəbz idarəetmə sistemlərində geniş istifadə olunur. Əlavə olaraq, NFC ilə işləyən cihazlar, ictimai nəqliyyat kartı və ya ödəmə üçün kredit kartı kimi istifadə edilə bilər.

Yer üzündə mobil ödənişlərin həcmi son dövrlərdə bu kimi texnologiyaların tətbiqi prosesi ilə çoxalmağa başlamışdır. Aşağıdakı cədvəldə ABŞ-da (2017 – 2022) illərdə (2020 və sonrası proqnoz qiymətlərilə təyin olunmuşdur.) mobil ödənişlər edən istifadəçilərin say dinamikası qeyd edilmişdir (Şimşek, S., 2018). (Milyonla ifadə olunmuşdur.)

Cədvəl 2: Amerikada mobil ödəniş həyata keçirənlərin sayı (2017 – 2022)

US Proximity Mobile Payment Users, by Platform, (2017 - 2022 millions)						
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Starbucks	20,7	23,4	25,7	27,6	28,8	29,8
Apple Pay	19,9	22	24	25,5	26,6	27,5
Google Pay	9,3	11,1	12,4	13,4	14,3	14,9
Samsung Pay	8,4	9,9	11	11,9	12,7	13,2

Mənbə : <https://www.paymentscardsandmobile.com/the-future-of-us-mobile-payments/>

Yuxarıdakı cədvəldə Starbucks 2017-ci ildə ən yüksək bal qazandı. Başqa sözlə, 20,7 milyon (yuvarlaqlaşdırılmış) istifadəçiyə çatdı. Siyahıda ən aşağı parametr Samung Pay platformasında qeyd olunur. Orta hesabla 8.4 milyon qeydiyyatdan keçmiş istifadəçi.

Yuxarıdakı cədvələ əsasən böyümə sürətini aşağıdakı kimi hesablaya və aşağıdakı cədvəli yazı bilərik:

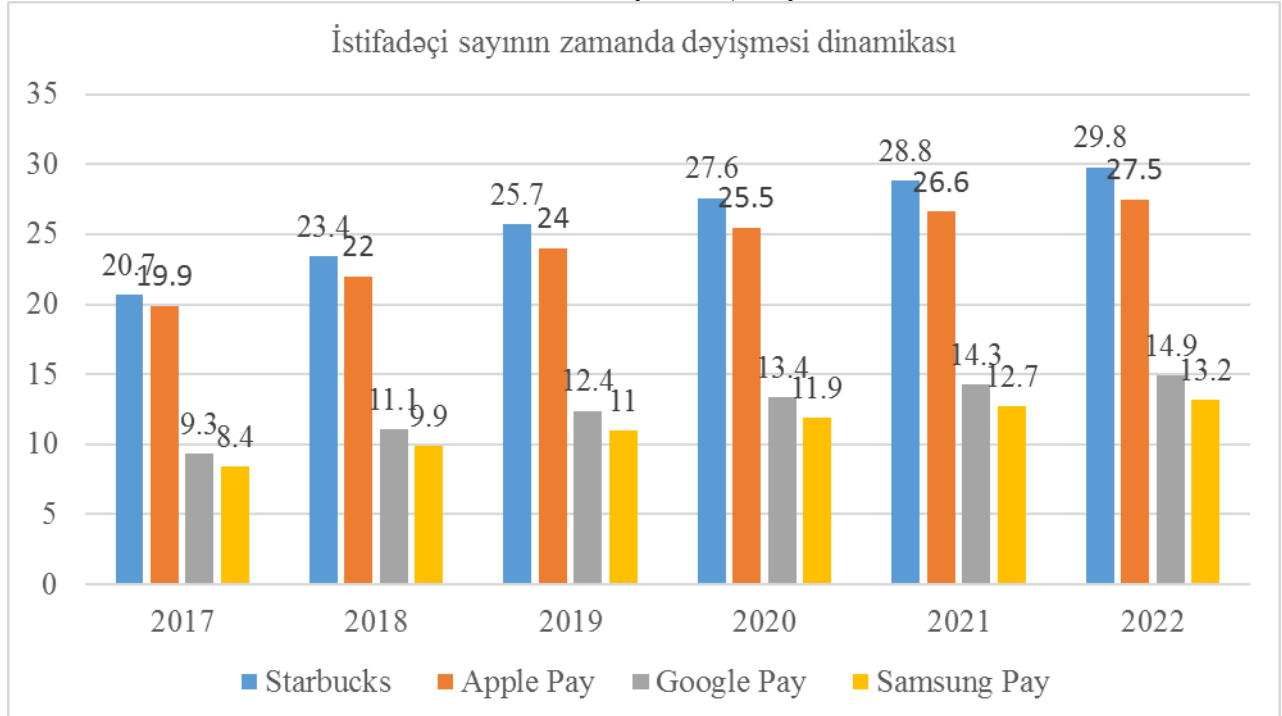
Cədvəl 3: Artım sürətləri əsas qaydada

	Starbucks	Apple Pay	Google Pay	Samsung Pay
2017	1,00	1,00	1,00	1,00
2018	1,13	1,11	1,19	1,18
2019	1,24	1,21	1,33	1,31
2020	1,33	1,28	1,44	1,42
2021	1,39	1,34	1,54	1,51
2022	1,44	1,38	1,60	1,57

Mənbə : <https://www.paymentscardsandmobile.com/the-future-of-us-mobile-payments/>

Yuxarıda göstərilən hesablamalara əsasən deyə bilərik ki, eyni müddət ərzində ən yüksək artım templəri 1,6 və ya 60% artım sürəti ilə Google Pay platforması tərəfindən əldə edilmişdir. Qeyd etmək olar ki, 2022-ci ildə bu rəqəmin 2017-ci illə müqayisədə% 60 artacağı proqnozlaşdırılır. Digərləri sırasıyla Samsung Pay, Starbucks və Apple Pay idi.

Qrafik 1: Amerikada aşağıdakı platformalar üzərindən həyata keçirilən mobil ödənişlərinin zamanda dəyişimi (milyon ilə) 2017-2022

Mənbə : <https://www.paymentscardsandmobile.com/the-future-of-us-mobile-payments/>

Dünya təcrübəsində ən təhlükəsiz ödəmə üsulu olaraq biometrik ödəniş alətlərindən istifadə olunur. Bu cür ödəmə metodlarına nümunə olaraq barmaq və səsli ödəmə metodlarını göstərmək olar. Bu tip ödəmə sistemləri Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində istifadə olunur. Məsələn, Banque Accord, BNP Paribas, Crédit Agricole və Crédit Mutuel Arkéa müştəriləri Fransadakı barmaq ödəmə sistemindən istifadə edə bilirlər. Banklar və müvafiq şəbəkə mağazaları arasındakı müqaviləyə uyğun olaraq mağazalar bank müştərilərinə barmaqları ilə ödəmə imkanı verən cihazlardan istifadə edirlər. Çin də bu sahədə yenilikçi bir ölkə sayıla bilər. Bu ölkədə fəaliyyət göstərən banklarla yanaşı, onlayn ödəniş təmin edənlər də bu cür ödəmə sistemlərinin tətbiqində maraqlıdırlar. Alipay'ın Samsung ilə ortaqlığı nəticəsində Alipay istifadəçiləri Galaxy S5 smartfonlarında barmaqları ilə ödəmə edə biləcəklər (BAN, Ü., YÖRÜK, N., PARILTI, N., 2017: say.1).

Bundan əlavə, eyni əməliyyatı Huawei Mate 7-də də həyata keçirə bilirlər. Bundan əlavə, PayPal-ın Samsung ilə ortaqlığı nəticəsində Galaxy S5 smartfonları PayPal istifadəçilərinə 27 ölkədə (İsveçrə, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Meksika, İtaliya, Türkiyə, Yaponiya) barmağı ilə ödəmə imkanı verir.

Qeyd edək ki, Keniyada bankomatlardan pul oğurlanmasının qarşısını almaq üçün 2013-cü ildən barmaqların üstündə əməliyyat aparılmasına imkan verən bankomatlar tətbiq olunur.

Beynəlxalq təcrübədə səsli ödəmə sistemləri tətbiq edən şirkətlər əsasən İngiltərədə fəaliyyət göstərir. VoicePay-dan əlavə VoicecommerceGroup bu sahədə çalışan bir şirkət nümunəsidir. Bu şirkətlər vasitəsi ilə fərdlər müxtəlif iri maliyyə əməliyyatları həyata keçirə, eləcə də mağazalarda alış-veriş edə bilirlər.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ XİDMƏTLƏRİNİN TƏDBİQİNİN VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

Son vaxtlar ölkəmizdə dövlətlərarası təcrübə əsas götürülməklə nağdsız ödənişlərin tərəqqisinə yönəlmiş bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyatla bağlı görülən işlər:

➤ ASAN xidmətin yaradılması

➤ “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət proqramı”

➤ “Dost” şəbəkəsinin yaradılması

➤ E-hökumətin yaradılması ilə bağlı qəbul edilmiş qanun və qərarlar

➤ Bilavasitə iqtisadi subyektlər və əhali ilə ünsiyyətdə olan bir çox dövlət institutları funkiya və vəzifələrini rəqəmsallaşma səviyyəsi.

➤ Strateji Yol Xəritələri və əhəlinin maliyyə savadsızlığının aradan qaldırılması.

Bu sahədə qəbul edilmiş və nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılması və nağdsız ödənişlərin artması məsələlərini tənzimləyən mühüm hüquqi akt “Nağdsız ödənişlər barəsində” 16 dekabr 2016-cı il tarixli 461-VQ nömrəli AR-nın Qanunu idi. Bu Qanun mümkün nağdsız ödəniş formalarını, yalnız nağdsız ödəniş növlərini, vergi ödəyicilərindən nağd pulla alına bilən malların siyahısını və bir ay ərzində nağdsız ödənişlərin maksimum limitlərini müəyyənləşdirir. Qanunun 3.3-cü maddəsinə görə, ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda düşən vergi ödəyiciləri və ticarət və (və yaxud) ictimai iaşə ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri, vergi çıxılan əməliyyatlarının tutumu fasiləsiz 12 aylıq dövrün istənilən ay (lar) ında 200 min manatdan çoxdur. Təqvim ayı müddətində ümumi dəyəri 30 min manatdan çox olan başqa bir sıra vergi ödəyicilərinin ümumi dəyəri 15 min manatdan yuxarı olan

hesablaşmalar üzrə ödəmələr yalnız nağd şəkildə tətbiq oluna bilər.(<http://www.e-qanun.az/framework/34474>)

İcrası qanunla məhdudlaşdırılmış nağd pulla əməliyyatlar həyata keçirən vergi ödəyicilərinə maliyyə sanksiyaları tətbiq etmək məqsədi ilə 01.01.2017-ci il tarixindən etibarən VM-nə 58.7-1-ci maddə daxil olunmuşdur. Bu maddəyə görə, bir təqvim ili ərzində qanunla məhdudlaşdırılan əməliyyatlar apararkən nağd pulla mal (iş, xidmət) təqdim edən vergi ödəyicisinə qanun pozuntusu ilə edilən əməliyyatın ümumi məbləğinin 10 faizi ilk dəfə, yüzdə 20 - ikinci dəfə, üç və ya daha çox qayda pozuntusuna görə yüzdə 40 maliyyə cəzası tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, eyni zamanda, Qanunun 3.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətin tətbiqi yalnız ödəniş edən vergi ödəyicilərinə aiddir və Vergi Məcəlləsinin 58.7-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş maliyyə sanksiyası yalnız mal verən vergi ödəyicilərinə şamil edilir (iş, xidmətlər). Bundan başqa, eyni qanunun 3.4-cü maddəsi, pərakəndə ticarət, iaşə və xidmətlər göstərən şəxslər tərəfindən ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) iki yüz min manata qədər əmək haqqının nağd şəkildə ödənilməsinə icazə verilsə, onda 12 aylıq döviyyə iki yüzdür. Manatdan çox olmayan bir məbləğdə istehsal fəaliyyəti göstərən ödəyicilərə belə bir hüquq verilmədi. O cümlədən, İnzibati Xətalər Məcəlləsində və Cinayət Məcəlləsində aksiz markaları tətbiq olunan məhsulların (malların) nağd şəkildə satışının qarşısını almaq üçün inzibati və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Bununla belə, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 450.2-ci maddəsinə görə, aksiz markalarına məruz qalan məhsulların (malların) az miqdarda nağd pulla, yəni pərakəndə satış istisna olmaqla, 50 manata qədər satılması, bu cür məhsulların (malların) az miqdarda satılması nağd pula görə, yəni manata qədər bir məbləğin alınması 100 manat cərimə olunur. Cinayət Məcəlləsinin 213-1.3-cü maddəsinə görə, aksiz markasına qoyulmuş məhsulların (malların) pərakəndə satış istisna olmaqla, külli miqdarda, başqa sözlə desək, 50 manatdan 1000 manata qədər, satış üçün, böyük miqdarda satılması bu cür məhsulların (malların) satışı üçün nağd pul miqdarları, yəni 50 manatdan 1000

manatadək bir alma, min manatdan iki min manata qədər cərimə və ya bir ilə qədər həbs ilə cəzalandırılır. Bu əməllər, böyük miqyasda, yəni 1000 manatdan çox olduqda, iki ilədək islah işləri və ya iki ilə qədər həbs cəzası ilə cəzalandırılır.

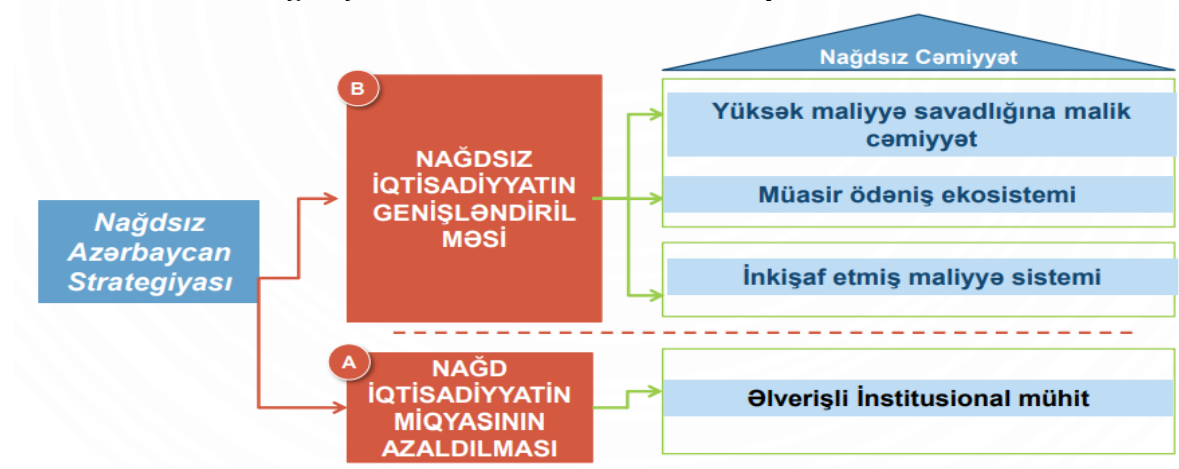
Nağdsız ödənişlər barəsində qanunvericiliyin əsas məqsədi pul kütləsi üzərində nəzarəti təmin etmək, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin şəffaflığını artırmaq və istehlakçıların hüquqlarını qorumaqdır. (Abdullayeva O.,2019)

Nağdsız ödənişlər haqqında qanunvericiliyin əsas məqsədi pul kütləsi üzərində nəzarəti təmin etmək, vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin şəffaflığını artırmaq və istehlakçıların hüquqlarını qorumaqdır. (Abdullaeva O., 2019)

Mülki Məcəllənin 971-ci maddəsi nağd və nağdsız əməliyyatların əhatə dairəsini müəyyənləşdirir: "Fiziki şəxslərin iştirakı ilə ödəmələr, onların ticarət fəaliyyəti ilə əlaqəli olmadıqda, məhdudlaşdırılmadan nağd və nağdsız formada edilə bilər. Nağdsız ödənişlər banklar, başqa kredit qurumları və milli poçt operatoru vasitəsi ilə tətbiq olunur. "

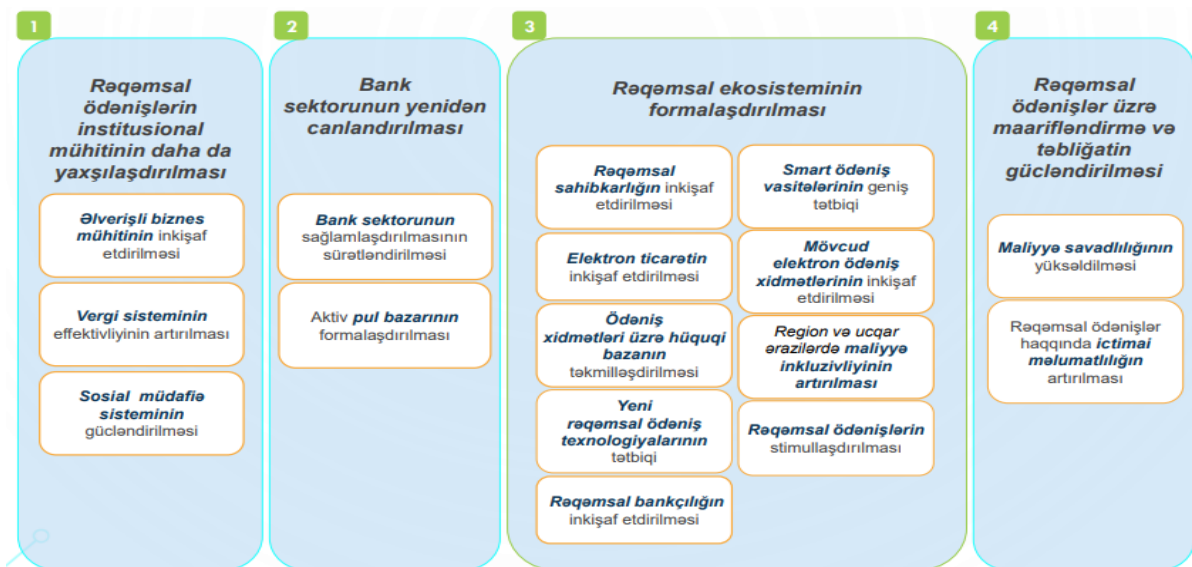
Mülki Məcəllənin 972-ci maddəsində nağdsız ödəniş formaları müəyyən edilir. Qeyri-bərabər hesablamalar Ödəniş tapşırıqları, akkreditivlər, ödənişlər, çeklər, ödəniş kartları, elektron hesablaşmalar, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər formalar, bank qaydaları və bank təcrübəsində istifadə olunan alətlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Sxem 1: "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi" üzrə Dövlət Proqramı

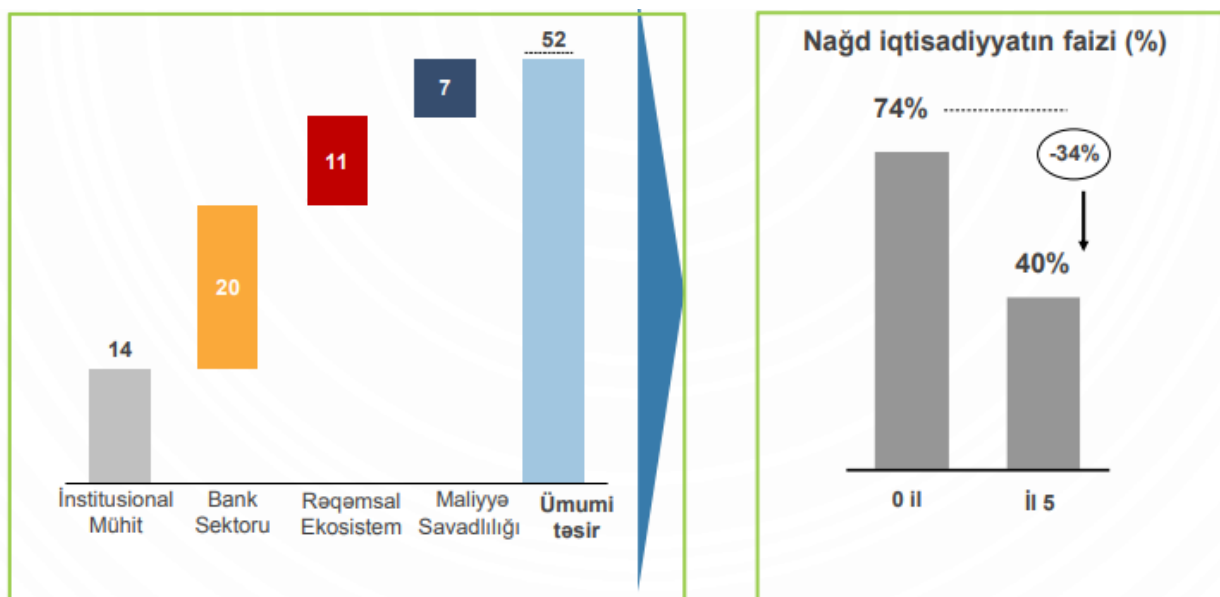
Mənbə:<http://pubdocs.worldbank.org/en/209971551886854826/AZE-CBAR-noncash.pdf>

Sxem 2: Dövlət Proqramının arxitekturası: əsas prioritetlər

Mənbə: <http://pubdocs.worldbank.org/en/209971551886854826/AZE-CBAR-noncash.pdf>

Sxem 3: Gözlənilən nəticələr: 5-ci il nağdsız ödənişlərin artımı (mlrd. manat)

Mənbə: <http://pubdocs.worldbank.org/en/209971551886854826/AZE-CBAR-noncash.pdf>

Nağdsız ödənişlər qanunla tənzimlənir. Bu Qanunun 3.3-cü maddəsinə uyğun olaraq ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış vergi ödəyiciləri və ticarət və bərpa işləri ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri növbəti 1 illik dövrün müəyyən ayında vergiyə cəlb olunan əqdlərin həcmi 200 000 manatdan çoxdur. Ümumi məbləği 30 000 manatdan çox olan digər vergi ödəyicilərinə ödənişlər və təqvim

ayı ərzində ümumi məbləği 15 000 manatdan çox olan hesablamalar yalnız nağd şəkildə aparılmalıdır. (<http://www.e-qanun.az/framework/34474>)

Yalnız nağdsız ödənişlər:

- qanunla müəyyən edilmiş vergilərin, gömrük rüsumlarının, inzibati cərimələrin, iqtisadi cərimələrin və faizlərin, icarə və kreditlər üzrə borcların verilməsi;

- "Sığorta fəaliyyəti haqqında" və "icbari sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş ödənişlər";

Dövlət orqanlarına, dövlət hüquqi şəxslərinə, büdcə təşkilatlarına və hüquqi şəxslərə ödənilən xidmətlər və digər yığımlar;

- Pərakəndə ticarət, qidalanma və xidmətlərlə məşğul olan şəxslər istisna olmaqla, bir neçə başqa şəxsə (işəgötürən tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş digər ödənişlər də daxil olmaqla) ödənilən əmək haqqı ayda 200 000 AZN-dək, 12 ay ərzində pensiyalar, pensiyalar, maliyyə yardımı, müavinətlər(birdəfəlik ödənişlər daxil olmaqla), kompensasiya;

- stasionar telefon və kommunal xidmətlər üçün ödəniş;

- faizsiz ödəniş və pul vəsaitlərinin qaytarılması (vergi ödəyiciləri tərəfindən pul vəsaitlərinin çıxarılması istisna olmaqla), digər ayırmalar;

- satınalma müqaviləsi üzrə əldə edilmiş vəsaitlərin istifadəsi (xərclənməsi) ;

- təhsil haqqının ödənilməsi;

- səyahət agentliklərinə ödənişlər.

Qanuna görə vergi ödəyiciləri vergi ödəyicilərindən aşağıdakı malları nağd pulla ala bilərlər:

- kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kənd təsərrüfatı məhsulları;

- əlvan və qara metal qırıntıları;

- təkrar emal və başqa məqsədlər üçün kağız, şüşə və plastik məhsullar;

- İstifadə edilmiş şinlər.

Vergilər Nazirliyi "Nağdsız ödənişlər haqqında" Qanunun tələblərinə əməl olunmasına nəzarət edir. VM-nin 58.7-1-ci maddəsinə əsasən, qanun pozuntusuna

görə müvafiq maliyyə sanksiyaları verilir. Qanunsuz əməliyyatın ümumi məbləğinə aşağıdakı maliyyə sanksiyaları tətbiq olunur:

Bir təqvim ilində ilk dəfə həyata keçirilən əməliyyatların yüzdə 10-u;

- Bir təqvim ili ərzində ikinci dəfə tamamlanan əməliyyatların yüzdə 20-si;

- Bir təqvim ili ərzində üç və ya daha çox qayda pozuntusu halında, əməliyyat məbləğinin 40% -i həcmində maliyyə sanksiyası tətbiq olunur. ([Http://www.e-qanun.az/framework/34474](http://www.e-qanun.az/framework/34474))

- Vergi Məcəlləsinə görə, "Nağdsız ödənişlər haqqında" qanuna əməl edilməməsinə görə məsuliyyət əməliyyatın növündən asılı olaraq nağd ödəniş edən və alan şəxslər arasında bölüşdürülür.

2.2. Azərbaycanla rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin göstəricilərinin statistik təhlili

Yer üzümədə olduğu kimi ölkəmizdə də hər il öncəki ilə görə nağdsız ödənişlərə maraq artmağa davam edir. Ən çox da yuxarıdakı misaldan da görüldüyü kimi son 11 ildə AR-da bu sektorda tərəqqi özünü biruzə verir. 2008 – ci ilə nisbətə 2019 – cu ildə artım intensivliyi 2, nisbi artım 100% təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, 2018 – ci ildən bəri ümumi əməliyyat sayı 100 milyonu ötüb keçərək orta hesabla 17.5 mlrd manatlıq əməliyyat tutumuna gəlib çatmışdır. Birinci dəfə isə 2013 – cü ildə əməliyyat tutumu 10 milyard manat təşkil etmişdir.

AR-nın daxili əməliyyatlarının struktur analiz qrafiki aşağıdakı şəkildə daha asan başa düşülür. Beləliklə, son 11 ildə ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla belə, 2008-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə debet və kredit kartı əməliyyatlarının sayı təxminən 4.2 dəfə artdı. Bundan əlavə, kartların sayı baza ildən iki dəfə artmışdır. Bu o deməkdir ki, müəssisələrin, insanların və s. kart ödənişlərinə marağı zamanla artır.

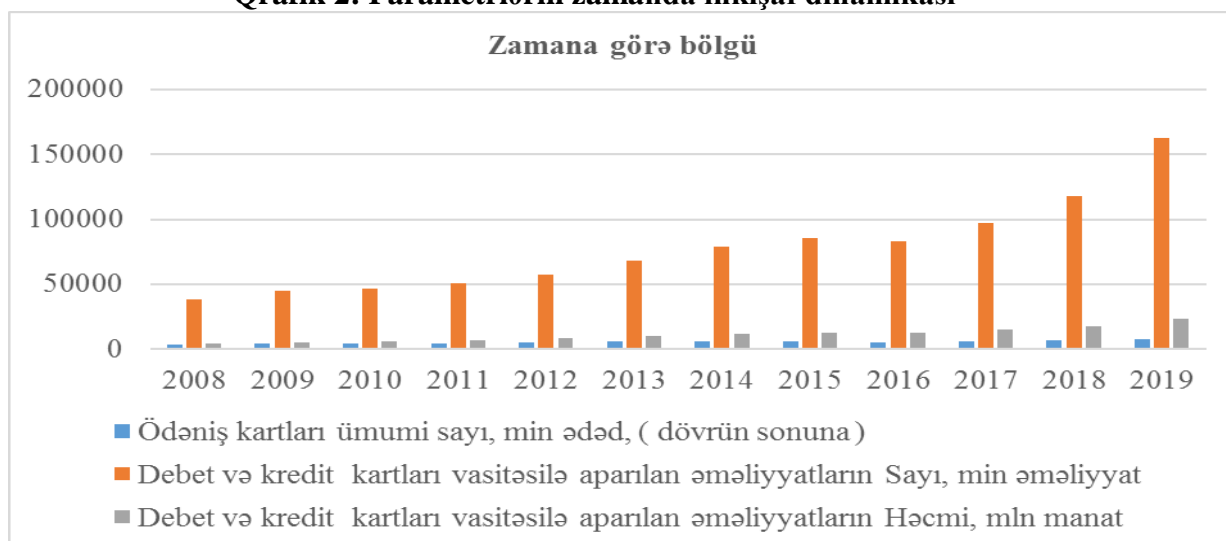
Cədvəl 3: Kart sayının, əməliyyat həcminin və sayının zamanda dəyişimi

İl	Ödəniş kartları ümumi sayı, min ədəd, (dövrün sonuna)	Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların	
		Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat
2008	3637	38521	4133
2009	3958	45282	5466
2010	4242	46513	6034
2011	4519	50962	7221
2012	5019	57158	8838
2013	5612	67821	10288
2014	5977	79239	11881
2015	5644	85229	12463
2016	5345	83394	12792
2017	5811	96781	14738
2018	6522	117655	17789
2019	7255	162296	23235

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020

Təhlil olunan dövrdə əməliyyatların tutumu 2019-cu ildə əsas metodologiyaya əsasən hesablanmış parametrlərə görə təxminən 5.64 dəfə (milyon manatda) 4122-dən 23241-ə qədər çoxalmışdır.

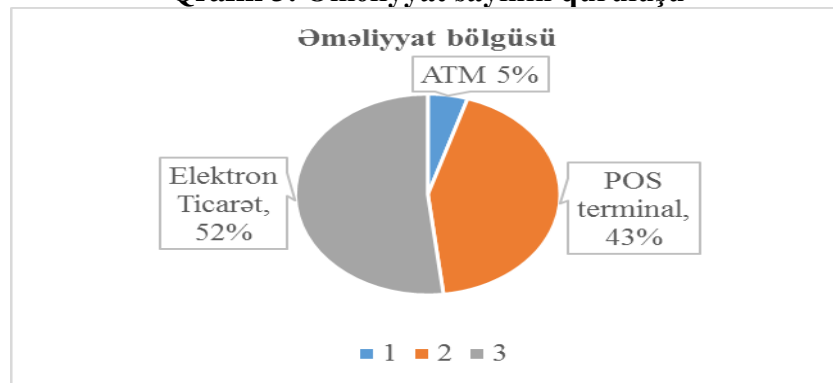
Qrafik 2: Parametrlərin zamanda inkişaf dinamikası

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

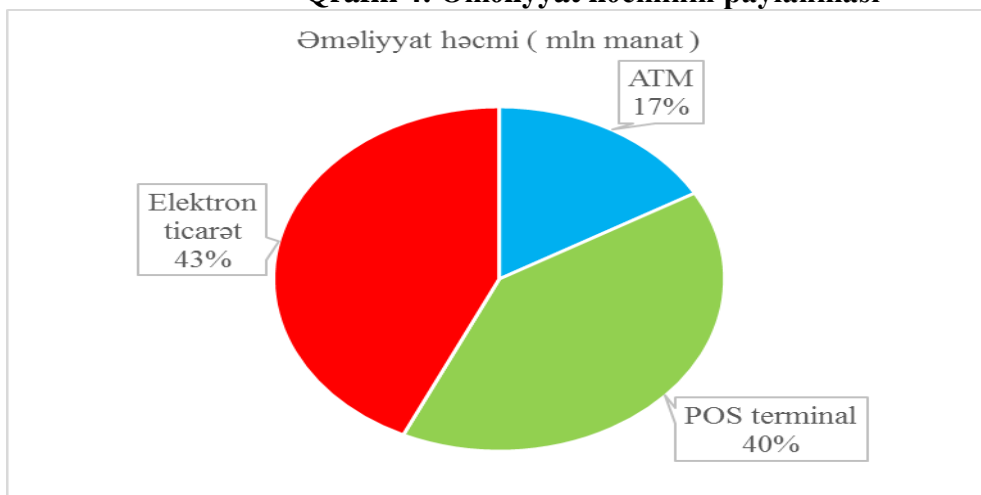
Statistik təhlilər əməliyyatların əsas hissəsinin elektron ticarət olduğu ortaya çıxdı. Bununla belə, yüzdə 52-dir və yaxın illərdə bu rəqəmin genişlənməyi və ümumi həcmdəki payının artması mümkündür. POS terminallarının istifadəsi ümumi məbləğin 43% -ni təşkil edir. Ən aşağı dərəcə bankomatdır (ATM). Şəkil 3 əməliyyat həcminin paylanmasını göstərir. Milyonlarla manatla hesablanmış fondların paylanmasını əks etdirir. Nəticədə, əməliyyatlardakı vəsaitlərin ən böyük payı POS terminalları hesabına verildi. Bu, 43% -dir. Elektron ticarət% 40-ı təşkil edir və bankomatlar vasitəsilə həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının ümumi payı% 17-dir.

Qrafik 3: Əməliyyat sayının quruluşu

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 4: Əməliyyat həcminin paylanması

Mənbə : Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankı,
<https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators> 01.01.2020 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2008-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə bankomatların ümumi əməliyyat sayındakı payı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bununla belə, əgər 2008-ci ildə bankomatların payı 0,63% idisə, 2019-cu ildə bu rəqəm 0,02 və ya 2% təşkil etdi. Bununla yanaşı, son illərdə elektron ticarətə maraq xeyli artmışdır. Bununla belə, ümumi əməliyyat sayındakı pay baxımından 2019-cu ildə bu pay 0.62 və ya yüzdə 62 oldu. Əməliyyatların ümumi həcmi məsələsinə diqqət yetirsəniz, 2008-ci ildə bankomatların payının 20%, 2019-cu ildə bu rəqəmin artıq 5% olduğunu görə bilərsiniz. Elektron ticarətə baxsaq, 2019-cu ildə bu rəqəmin artıq yüzdə 66 olduğunu görə bilərik. Bundan əlavə, POS terminallarının fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, 2008-ci ildə əməliyyatların payı 37%, ümumi valyutadakı payı isə 80% olaraq təyin olundu. 11 il sonra bu rəqəm əməliyyat sayının payının demək olar ki, eyni qalmasına və ya kiçik bir fərqlə yüzdə 36-a enməsinə və əməliyyatların həcmindəki payının yüzdə 30-a düşməsinə gətirib çıxardı.

2.3. Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Bu yaxınlarda Prezident "2018-2020-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nı təsdiq edib. Bu sənəd, əslində, vətəndaşların və biznesin nağdsız ödənişlərə marağının artırılması və onların dövlət orqanlarında həyata keçirilməsi, pul dövriyyəsinin həcmi minimuma endirmək üçün nəzərdə tutulmuş əsas mərhələlərdən və tədbirlərdən ibarətdir. Bununla yanaşı, proqramda təsvir olunan layihələrin hər birinin əsas məqsədi bank sektorunun maliyyə resurslarının möhkəmləndirilməsidir. Bəlkə də onun xüsusiyyətləri səbəbindən "rəqəmsal ödənişlər" termini anlamaq çətindir və buna görə də bunu niyə izah edək, amma sənədin özü bu barədə daha əlçatan bir şəkildə danışır.

Dövlət Proqramının strateji məqsədi vətəndaşlar, Müəssisələr və dövlət orqanları arasında qeyri-nağd ödənişlərin növünü genişləndirmək, pul ödənişləri

sistemini minimuma endirmək və bununla da bank sektorunun resurs bazasını genişləndirməkdir. Bu iddianı daha da aydınlaşdırmaq üçün bütün metro stansiyalarının girişlərində, kiçik supermarketlərdə və hətta yolun səkilərində quraşdırılmış uçuşları xatırlayaq. Bu terminallar vasitəsilə bir çoxumuz uzun müddətdir kommunal xidmətlərə görə pul ödəyir, mobil telefonda balansı artırır və hətta vergi və bir çox digər maliyyə əməliyyatları ödəyirlər. Bunların hamısı bank hesabları vasitəsilə rəqəmsal ödənişlər adlanır. Əgər ödəniş istifadə olunan elektrik enerjisinə görə borcun ödənilməsi üçün həyata keçirilirsə, pullar bankdan elektrik enerjisini paylayan Dövlət Agentliyinə keçir, sahibkar vergini ödəyibsə isə dövlət büdcəsinə vergi şəklində daxil olur. bank hesabları vasitəsilə daxilolmalar. Beləliklə, nağdsız ödənişlər formasının gücləndirilməsi ilə yanaşı, dövlət proqramı, ilk növbədə, yerli bankların maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə yönəlib.

Əlbəttə, rəqəmsal ödənişlərdən danışdıqımıza görə, yeni Dövlət Proqramı 2016-cı ilin dekabrında qüvvəyə minmiş" Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafının strateji yol xəritəsi" ndə nəzərdə tutulmuş tədbirlər nəzərə alınmaqla hazırlanıb.

Lakin sənədin yekun istiqaməti nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın Mərkəzi Bankına tapşırılıb ki, orada təsvir olunan tədbirlərin həyata keçirilməsini əlaqələndirsin və bu tədbirlər hər il prezident qarşısında tərəqqi barədə hesabat verməlidir. görülən işlər. Bu zaman Mərkəzi Bankın xahişi ilə tədbirlərin həyata keçirilməsinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi islahatlarının təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə həvalə edilmişdir. Hökumət rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin institusional və hüquqi əsasını necə möhkəmləndirəcək, onların əhatə dairəsini, keyfiyyətini və əhatə dairəsini genişləndirəcək və daha önəmlisi onları daha da genişləndirəcək?

Nəzərdə tutulan tədbirlər siyahısına keçməzdən əvvəl gəlin diqqətimizi cəmləşdirək ki, artıq Azərbaycanda bu sahədə görülmüş işlər üzərində cəmləşək. Bu, bizə bu dövlət proqramının harada başladığı və sosial-iqtisadi islahatların hansı konkret nöqtəsindən daha aydın təsəvvür əldə etməyə kömək edəcəkdir. Yeri

gəlmişkən, bu səbəbdən adı" rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi" sözlərindən ibarətdir, çünki hələ 2016-cı ildə Azərbaycan artıq rəqəmsal ödənişlərin imkanları, ödənişlərin növləri dəqiq müəyyənləşdirilib və yalnız nağd şəkildə aparılmalıdır" nağdsız ödənişlər haqqında" qanun qəbul edib. Həmçinin aylıq və daha çox ödənişlərin maksimum səviyyəsi müəyyən edilir. Prezidentin tapşırığı ilə bu istiqamətdə görülən bütün işlər Mərkəzi Banka tapşırılıb ki, onu digər dövlət orqanları ilə birlikdə həyata keçirir. Beləliklə, birdən-birə bir neçə yeni layihə ortaya çıxdı və əvvəllər təqdim olunan bir neçə layihə təkmilləşdirildi.

Məsələn, bu şəkildə yaradılan Milli Ödəniş Sistemi iki əsas sistemə əsaslanırdı - AZIPS (real vaxtda banklararası pul köçürmələrinə imkan verir) və XÖHKS (elektron daşıyıcılar vasitəsilə kiçik və təkrarlanan ödənişlərin həyata keçirilməsini asanlaşdırır və klirinq əməliyyatlarının inkişafına kömək edir) bank sistemində). 2015-ci ildə Beynəlxalq Svift platforması ilə yanaşı, AZIPS daxili nağdsız ödənişlər və xarici müdaxilələrdən pul köçürmələri sistemlərinin təqdim edilməsi üçün Azərbaycanın yerli telekommunikasiya şəbəkəsini işə salıb. Ölkənin aparıcı bankı tərəfindən müasir texnologiyalara və memarlığa malik Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması nəticəsində ölkədə qeyri-bərabər dövriyyənin həcmi son on ildə xeyli artmışdır. 2003-cü ildən etibarən ümumi pul kütləsində pul vəsaitlərinin payı 20 faiz azalmışdır. 2013-cü il ərzində milli elektron ödənişlər sisteminin infrastrukturunu vasitəsilə ödənişlərin həcmi 128 mlrd.manat təşkil edib ki, bu da ÜDM-dən 2,3 dəfə çoxdur. Ötən il Milli Ödəniş Sistemi vasitəsilə tranzaksiyaların həcmi 210,2 mlrd.manat təşkil edərək, son beş ildə 77% artıb.

Mərkəzi Bank həmçinin öz vəzifələrini yerinə yetirmək və vergi daxilolmalarını, yığımları, icarə haqlarını və digər büdcə ödənişlərini qeyri-tarif ödənişləri vasitəsilə təmin etmək üçün dövlət ödənişləri portalının yaradılması üzrə daha bir İxtisaslaşdırılmış Layihə həyata keçirmişdir. Beləliklə, beş bələdiyyə Xidmətinin və ölkənin yeddi hökumət müəssisəsinin bütün daxili informasiya sistemi vahid elektron PORTALA qoşulmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin

genişləndirilməsi üzrə 2018-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı bu sahədə heç bir yeni işin başlanğıcı deyil, lakin artıq cari proqram və layihələrin məntiqi davamıdır. Sənəddə müəyyən tədbirlərin sürətləndirilməsi üçün üç əsas sahə, hər biri öz məqsədləri ilə müəyyən edilmişdir. Məsələn, "məqbul normativ mühitin yaradılması" rəqəmsal ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi mexanizmlərin istifadəsinə, bazar iştirakçıları arasında qarşılıqlı etimadın gücləndirilməsinə və müvafiq olaraq bütün iqtisadiyyatın şəffaflığının artırılmasına əsaslanır.

Öz növbəsində, " maliyyə bazarının inkişafı " bank sektorunda rəqabətin canlanmasına və gücləndirilməsinə, pul bazarının daha da inkişaf etdirilməsinə və yeni, innovativ və nisbətən ucuz bank xidmətlərinin ortaya çıxmasına yönəlib. Nəhayət, üçüncü aspekt "maliyyə axınlarının möhkəmləndirilməsi" kimi müəyyən edilir və çox güman ki, sonuncu söz "çoxsəviyyəli qolları" və ya "çoxsəviyyəli" kimi başa düşülməlidir. rəqəmsal ödənişlər üçün infrastrukturun yaradılması və maliyyə savadlılığının artırılması və bu sahədə yeni imkanlar barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması. Bütün bu deyilənləri konkretləşdirmək üçün, əlbəttə ki, Dövlət Proqramında bu və ya digər vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün dəqiq müddətlər, onların həyata keçirilməsinə cavabdeh olan tədbirlər və dövlət qurumları vardır. Məsələn, aydındır ki, bu sistemin əsas istifadəçilərinin, yəni şirkətlərin paralel inkişafı olmadan ödəniş sistemini inkişaf etdirmək sadəcə mənasızdır və buna görə də proqrama kiçik və orta inkişafa kömək edən bənd daxildir.

Nağdsız ödənişlər sahəsini genişləndirən mühüm amillərdən biri kart sahibləri arasında stimulların olmasıdır. Bu tədbirlər əhali tərəfindən rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən istifadənin və qeyri-nağd ödənişlərin həcmnin artırılmasında mühüm rol oynayır. 3 fevral 2020-ci ildə "Nağdsız ödə, hədiyyə qazan" adlı stimullaşdırıcı tədbirin 12-ci uduşu, 412 nəfər, 400 manatdan çox olmayan ödəniş etmiş vətəndaş isə ödədiyi məbləğə uyğun olaraq 25 000 manat məbləğində müxtəlif hədiyyələr qazanıb . Ümumilikdə, birinci rübdə 2 989 nəfər 190 000 manat məbləğində hədiyyələr alıb.

Qeyri-nağd ödənişlərdən danışarkən, bir sıra göstəricilər üzrə məlumat vermək lazımdır. Qeyri-nağd vəsaitlər ödəniş vasitələrinin müəyyən hissəsini ümumilikdə təşkil etdiyindən, pullar haqqında məlumat vermək lazımdır. Bu mövzuya statistik olaraq baxdığımızda, beynəlxalq praktikada bir çox ödəniş sistemləri var. Ancaq tarixən ödəniş sistemləri üç əsas mərhələdən keçmişdir: heç bir pul olmadığı, lakin mübadilə olduğu dövr. Bu, əsasən, pulun icad edilmədiyi və çox qarışıq məntiqlə hərəkət etdiyi dövrdə mövcud olan ödəniş formasıdır. Bunun səbəbi o dövrdə dəyər anlayışının hərtərəfli araşdırılmaması kimi qəbul edilə bilər. Daha sonra, aralıq mərhələdə pul gəlişi ilə, insanlar daha fəal hərəkət edə bildik. Keçmişdə təbii təsərrüfatın mövcudluğu nəqliyyat və təhlükəsizlik kimi mövzuları kütləvi ticarətin ön plana çıxarırdı. Ancaq indiki mərhələdə Nəqliyyat məsələsi artıq həll olunubdur. Uzun müddət öz təsirini saxlaya bilən nağd ödəniş üsulları bizim dövrümüzdə çox böyük miqdarda özünü göstərir, lakin yuxarı mərhələdə qeydiyyatdan keçmiş iqtisadiyyat modelinin yaranması ilə nağdsız ödənişlərin fəvqəladə olması özünü göstərməyə başlayıb. real ol. Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nağdsız ödəniş sistemlərinin inkişafı ilə bir çox təhlükəli hallar aradan qaldırılmışdır. Bunu həm dövlət, həm də vətəndaş nöqtəyi-nəzərindən ən rahat üsul hesab etmək olar. Bundan başqa, Azərbaycanda banklar aktiv şəkildə pul vəsaitlərinin ödəniş formasını saxlamaqla, qeyri-nağd formadan istifadə etməyə başlayıblar.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı aşağıda olan vəsait tiplərinə malikdir:

- ❖ M_0 – Buraya istifadədə olan nağd vəsaitlər aid edilir. (qəpiklər, kağız pullar)
- ❖ $M_1 - M_0$ və tələb edilənə qədər banklarda olan əmanətlər və deposit hesabları və s. daxildir. (Nağdsız vəsaitlər də bu hissədə yerləşir.)
- ❖ $M_2 - M_1$ və təcili investisiyalardan ibarətdir.
- ❖ $M_3 - M_2$ və bundan əlavə olaraq deposit hesabları, istiqrazlar və s. aid edilə bilər.

Cədvəl 4: Kart sayının, əməliyyat həcminin və sayının zamanda dəyişimi

İl	Ödəniş kartları ümumi sayı, min ədəd, (dövrün sonuna)	Debet və kredit kartları vasitəsilə aparılan əməliyyatların	
		Sayı, min əməliyyat	Həcmi, mln manat
2008	3626	38510	4122
2009	3974	45291	5454
2010	4231	46502	6056
2011	4580	50954	7230
2012	5008	57169	8827
2013	5673	67810	10297
2014	5965	79228	11870
2015	5659	85218	12472
2016	5334	83383	12781
2017	5800	96770	14729
2018	6511	117644	17773
2019	7266	162285	23241

Mənbə : <https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators>

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da nağdsız ödənişlərə maraq ötən illə müqayisədə ildən-ilə artmaqda davam edir. Xüsusilə, yuxarıda qeyd olunan nümunələrdən görüldüyü kimi, son 11 ildə ölkəmizdə bu sahədə inkişaf göz qabağındadır. 2008-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə artım tempi 2 olub, nisbi artım 100% təşkil edib. Bundan başqa, 2018-ci ildən əməliyyatların ümumi sayı 100 milyonu keçib və ümumilikdə, 17,8 milyard manata çatıb. 2013-cü ildə ilk dəfə olaraq sövdələşmələrin həcmi 10 mlrd.manata çatıb.

III FƏSİL. İQTİSADİYYATDA NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN TƏTBİQİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Dünya təcrübəsində rəqəmsal ödənişlər sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində nağdsız ödənişlərin yayılması "könüllü" olaraq, yəni nağd ödənişlərə dair qanunvericilik məhdudiyyətləri olmadan və "məcburi" olaraq, oxşar məhdudiyyətlərin tətbiqi ilə baş verə bilər. Üstəlik, bütün ölkələr bunları tətbiq etməyə hazırlaşmır, bunu həm bu tədbirlərin ölkə konstitusiyasına zidd olması ilə, həm də iqtisadiyyatda nağdsız ödənişlərin geniş yayılması səbəbindən bu ehtiyacların olmaması ilə izah edirlər. Bundan əlavə, nağd dövriyyəni məhdudlaşdıran ölkələr də var (Швандар К.В., 2019).

Xüsusilə, İspaniya, Almaniya, Avstriya, Finlandiya, Sloveniya, Litva, Malta, Kipr, İsveç kimi ölkələrdə heç bir məhdudiyyət yoxdur.

Digər ölkələrdə nağd hesablaşmalarda az və ya çox ciddi məhdudiyyətlər mövcuddur. Beləliklə, Danimarkada nağd ödənişlərdə müəyyən bir məbləği keçməməsi halında heç bir məhdudiyyət yoxdur. Buna baxmayaraq, satıcı alış qiymətinə görə ƏDV və digər vergilər ödəmədiyi təqdirdə istehlakçı satıcı ilə birlikdə məsuliyyət daşıyacaqdır. Bu, nağd şəkildə ödənilən hər hansı bir mal və ya xidmətin alış qiymətinin 10.000 DKK-nı (ƏDV daxil olmaqla) aşması hallarına aiddir - bu, təxminən 1340 avrodur. İstehlakçı alış üçün elektron ödəmə yolu ilə ödəyə bilmirsə, satın alma barədə vergi orqanlarına məlumat verərsə, ortaq məsuliyyətdən azad edilir.

İngiltərədə, 5 funt sterlinq, 10 funt sterlinq, 20 funt sterlinq və 50 funt sterlinqlik əslinaslar İngiltərə və Uelsdə istənilən məbləğdə istifadə edilir və qanuni ödənişdir, lakin Şotlandiya və Şimali İrlandiyada bu belə deyil. 1, 2, 5 funt sterlinqlərə gəldikdə, heç bir məhdudiyyət qoyulmadan qəbul edilir, 20, 25 və 50 pens nominallı sikkələrin qəbulu isə 10 funt sterlinqlə məhdudlaşır və 5 və 10 penslik sikkələr 5 funt sterlinqlə məhdudlaşır.

Belçikada 3.000 avroluq limit 2014-cü ilin yanvar ayında tətbiq olundu. Bu, yalnız malların alınması ilə deyil, həm də əmlak agentinin, İKT üzrə məsləhətçinin xidmətləri kimi xidmətlər üçün də tətbiq olunur. Əvvəllər daşınmaz əmlak dəyərinin yalnız 10% -i nağd şəkildə ödənilə bilərdi. 2014-cü ilin yanvar ayından bəri daşınmaz əmlakın alınması üçün bütün nağd ödənişlər qadağandır. Notarius və ya daşınmaz əmlak agentləri və bəzi digər satıcılar qanuna hörmət etmədiyi təqdirdə səlahiyyətli orqanlara məlumat verməlidirlər. Cinayətkarların ödəməli olduqları cərimələr 250 ilə 225.000 avro arasında ola bilər.

Fransada, bu ölkənin vergi rezidentləri üçün də 3.000 Avro (istehlakçı rolunu oynayan qeyri-rezidentlər üçün 15.000 Avro, satıcı olaraq 3.000 Avro) təşkil edir. Əməliyyat məbləği bu həddən aşağı olduğu müddətdə tacir ödəməni nağd şəkildə (həm sikkələrdə, həm də əskinaslarda) qəbul etməlidir. Bununla birlikdə, məhsulun və ya xidmətin qiyməti banknotun dəyərindən xeyli aşağı olduqda, 50-dən çox sikkəni, habelə müəyyən əskinasları qəbul etməkdən imtina edə bilər. Bundan əlavə, satıcı zədələnmiş və ya ləkələnmiş əskinasları, xüsusən təhlükəsizlik nişanları oxuna bilmirsə, qəbul etməkdən imtina edə bilər.

İspaniyada 19 Noyabr 2012-ci ildən etibarən, ölkə sakinləri üçün nağd ödəniş limiti 2500 Avro, qeyri-rezidentlər üçün 15.000 Avrodur. Məbləğ müəyyən edilmiş limitdən yüksəkdirsə (hər bir halda), ödəniş bank vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. Bu qanuna əməl etməməyə görə cəza ümumi transfer məbləğinin 25% -i qədər ola bilər. Qanunun bu müddəası istehlakçılar ilə satıcılar arasında nağd ödənişlərə şamil edilir. İstehlakçılar öz aralarında ödənişlər edərlərsə, qanunun məhdudlaşdırıcı norması bu cür əməliyyatlara şamil edilmir.

İtaliyada 6 dekabr 2012-ci ildən etibarən 999.99 avroya qədər nağd ödəmələrə icazə verilir. 1000 avro və ya daha yüksək bir ödəmə ödəmək üçün debet kartlarından, kredit kartlarından, köçürülə bilməyən çeklərdən və ya bank köçürmələrindən istifadə edilməlidir. Cərimələr 3000 avrodan başlayır və ödənilən məbləğin 40% -ə qədərdir. 1 yanvar 2014-cü il tarixindən etibarən kirayə (tətil

evləri daxil olmaqla) kimi ödənişlər, məbləğindən asılı olmayaraq nağd şəkildə ödənilə bilməz.

Beləliklə, yuxarıdakı nümunələr müxtəlif tədbirləri və hər bir ölkənin tətbiq etdiyi bir çox kombinasiyanı nümayiş etdirir. Bu, milli xüsusiyyətlərə sahib olan nağd ödənişlərə qoyulan məhdudiyyətlər üzərində müxtəlif hüquqi tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin fəaliyyətini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Ancaq bu cür məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsinin səbəbləri bütün ölkələr üçün ortaqdır (Швандар К.В., 2019). Əsas iki hədəf gözlənilir: kölgə iqtisadiyyatının həcmnin və təsirinin azalması və vergidən yayınma ilə mübarizə. Məhz bu səbəblər bir çox ölkənin dövlətlərini nağdsız ödənişləri dəstəkləməklə yanaşı, nağd ödənişləri də qanunvericilik səviyyəsində məhdudlaşdırır, bu məhdudiyyətlərin həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizmi tətbiq edir və pozuntularına görə cəzalar tətbiq edir.

Bu gün İnternet bankçılığı, ilk növbədə, sürətli müştəri xidmətləri üçün bir vasitədir, bank məhsullarını müştərilər üçün cəlbedici edən bir yoldur. İnternet bankçılığının özü əsasən dolayı mənfəət gətirir - hesab qalıqlarındakı artım, müştəri bazasının artması və s. Bankın birbaşa gəliri yalnız abunə haqqı və müştərilərin xidmətə qoşulma haqqı ilə məhdudlaşır.

Son vaxtlar nağdsız ödənişləri sürətləndirmək və inkişaf etdirmək üçün artan ehtiyac yeni "plastik" alətlərin inkişafına səbəb olur.

"Mobil Bankçılıq" xidmətinə qoşulmaq mobil telefondan istifadə edərək bank kartlarındakı məlumatları sürətli əldə etməyə imkan verir.

Overdraft kreditləşmə sisteminin inkişafı istehlakçının alıcılıq qabiliyyəti baxımından imkanlarını genişləndirməyə imkan verir.

Müasir texnologiyaların inkişafı müştərilərin banka marağını artırmaq üçün etibarlı bir yoldur. Bu baxımdan İnternet bank sistemi çox cəlbedicidir: birincisi, əksər İnternet sistemlərində tətbiq olunan funksionallıq banka müştərilərə bir sıra əlavə xidmətlər təqdim etməyə imkan verir, ikincisi, banklar özəl müştərilərinə uzaqdan idarəetmə xidməti təklif etmək üçün real fürsətə malikdirlər.

Təklif olunan tədbirlər, bank müştərilərinin nağdsız hesablaşma sistemindən istifadəyə olan marağını artırmağa, bununla da bankın kart hesablarındakı qalıqları artırmağa və kredit potensialını genişləndirməyə imkan verir.

Bank, reklam siyasətinə sistemli yanaşmalar inkişaf etdirməli, onu müştəri bazasının yaradılması üçün təsirli bir vasitə halına gətirməlidir. Bankın hər bir rəqabət üstünlüyü, satışa çıxarılan hər yeni məhsul müştərilər tərəfindən tanınmalı və başa düşülməli, asanlıqla müqayisə olunmalı və rəqiblərin təkliflərindən müsbət fərqlənməlidir.

Maliyyə bazarında fiziki şəxslərlə işləyən banklar üçün, müxtəlif köçürmələr və nağd ödənişlər, kommunal və digər ödənişlər, fərdi vəsaiti yerləşdirmək sahəsində əhalinin əhəmiyyətli bir kütləsinə geniş çeşidli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi məsələləri daha aktualdır.

Şəffaflıq prinsipini dərk edərək bank bu barədə etibarlı məlumat yaymaq üçün media ilə əməkdaşlığı genişləndirməlidir; təqdim olunan məlumat həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmalı, müştərilərin korporativ xidmətlər standartları, təklif olunan məhsul və xidmətlərin şərtləri və bankın texnoloji imkanları barədə məlumatlandırılmasını yaxşılaşdırmalıdır. Təcrübədə müştəri seminar və konfranslarını, müəyyən bir müştəri qrupuna yönəlmiş hədəf yönlənmələrini tətbiq etmək, hədəf reklam sistemi inkişaf etdirmək lazımdır.

Milli bazarın inkişafını təhlil etdikdən sonra əsas problemin qeyri-sabit iqtisadi vəziyyət səbəbindən ölkə vətəndaşlarının yeni texnologiyalara olan inamsızlığı olaraq qaldığını müəyyən etdilər və onların həlli üçün tövsiyələr verdilər. Bu seqmentdə irəliləyişlərin inkişafı bank müştərilərinə, bankın işin təhlükəsizliyini və sabitliyini təmin edərək real şərtlər təklif etdiyini bilmələrinə yönəldilməlidir. Bunun üçün plastik kartlarla işləmək üçün yeni alətlər təqdim etməyi təklif edilir:

- POST terminallar təkmilləşdirilsin,
- Plastik kartlarda müasir texnologiyalar tətbiq edilsin

- Müştəriləri cəlb etmək üçün plastik kartların istifadəsini və yalnız vəsaitlərin nağdlaşdırılması üçün deyil, həm də nağdsız ödənişlər üçün həyata keçirilən əməliyyat payının artmasını təşviq edəcək yeni loyallıq proqramları yaradılsın.

Plastik kartlar ölkənin maliyyə bazarında mühüm sahələrdən biridir, dinamik inkişafı istifadə edərkən böyük imkanlar əldə etməyə imkan verir. Lakin bazarın inkişafı birbaşa bütün bank sisteminin nə qədər dayanıqlı olmasından və müştərilərin banklara nə qədər etibar etdiyindən asılıdır. Bütün fikirlərə və texnologiyalara baxmayaraq, bank kartları bazarı ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyət xaricində sürətlə inkişaf etməyəcək, yalnız iqtisadiyyat böyüdüyü təqdirdə istifadə olunan alətlər üçün sabit bir tələbə nail olmaq mümkündür və yeni texnologiyalar hesabına, ödəmə kartları əhəmiyyətli bir irəliləyiş əldə edə və bazar iştirakçılarını tələb olunan maliyyə nəticələrinə yönəldə biləcəklər.

Bank fərdi bank əməliyyatlarını birləşdirməyə çalışmalı və müştərilərinə hərtərəfli fərdi ehtiyacları nəzərə almasına imkan verən hərtərəfli həllər təklif etməlidir. Bank məhsulu paketlərinin kompleks satışlarını stimullaşdırmaq bankın haqqını və komissiya gəlirlərini artıracaqdır. Satış sisteminin təkamülü, fərdi xidmətin bir hissəsi olaraq hazırlanmış yeni məhsul və texnologiyaların təkrarlanması, kompleks məhsul və xidmət paketlərinin təklifinin artırılması yolu ilə bank məhsullarının və kütləvi istehlak xidmətlərinin standart paketlərinin daim genişləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Hər şeydən əvvəl, plastik kartlarla əməliyyatları yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər mövcud təcrübəyə əsaslanmalı və geniş fərdlərə xidmət göstərməyin əsas prinsiplərinə əsaslanmalıdır, bunun üçün aşağıdakılar zəruridir:

- Müştərilərin kart hesablarına köçürülən məbləğlərdən bankın gəlirlərini artırmaq. Bu gəlir növü kart hesablarındakı pul vəsaitlərinin hərəkətinin kredit dövriyyəsiindən, yəni kart hesablarına vəsaitlərin köçürülməsindən (qəbzindən) asılıdır. Bu halda, bağlanmış müqavilələrə, məsələn, "əmək haqqı" layihələrinə uyğun olaraq, bank hesabına köçürülmüş məbləğlərdən komissiyanın bir faizi

bankın gəlirinə hesablanır. Bankın əldə etdiyi gəlir də müştərilərin kart hesablarına daxilolmaların miqdarından asılı olaraq artır.

- Ticarət və xidmət təşkilatlarında əməliyyat məbləğlərinin dövriyyəsindən bankın gəlirlərini artırmaq. Bu gəlirin miqdarı tamamilə müştərilərin kartlardan istifadə edərək alış-veriş etdikləri və ya xidmətlərini ödədikləri zaman ortaya çıxan kart hesablarındakı debet dövriyyələrindən asılıdır. Dövr dövriyyəsi ticarət və xidmət təşkilatlarında edilən alış və ödənilmiş xidmətlər məbləğində kart hesablarından vəsait çıxıldıqda meydana gəlir. Bu fəaliyyətdən bank, ticarət və ya xidmət təşkilatından tutulan müqavilə faizi şəklində daha çox gəlir əldə etməlidir.

- Bankomatlar şəbəkəsi, nağd pul vermə məntəqələri və nağdsız köçürmələr yolu ilə bankın nağd pul borclarını artırmaq. Bu gəlir növü müştərilərin kart hesabından nağd pul çıxarılması ilə əməliyyatlar nəticəsində yaranan debet dövriyyəsindən də asılıdır. Bu vəziyyətdə bankın gəliri, verilən nağd məbləğdən tutulan müəyyən edilmiş komissiya faizi məbləğində əldə ediləcəkdir.

Beləliklə, müştərilərin kredit dövriyyələri, yəni kart hesablarına daxilolmalar üç əsas debet variantında istifadə ediləcəkdir:

- mallar və xidmətlər üçün ödəmək;
- nağd pul almaq;
- nağdsız köçürmələr üçün.

Bankın plastik kartlarla əməliyyatlardan əldə etdiyi digər gəlirlərdə artım. Buraya bankın əvvəlki üçə daxil olmayan plastik kart sisteminin fəaliyyətindən əldə etdiyi digər gəlirlər, yəni emal şirkətlərindən alınan ödənişlər, valyuta konvertasiyası üçün xidmətlər üçün ödənişlər, nağdsız köçürmələr üçün ödənişlər kart və kart hesabına xidmətin dəyəri, cərimələr, cərimələr, alınan və bank lehinə digər ödənişlər daxildir.

Bununla birlikdə, yalnız plastik kartlarla əməliyyatlardan daxilolmaları artırmaqla yanaşı, plastik kartların buraxılması və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərcləri də optimallaşdırmaq lazımdır.

Xülasə olaraq qeyd etmək olar ki, plastik kartlardan istifadə edərək əməliyyatların inkişafı yalnız yeni texnologiyaların inkişafı ilə deyil, həm də tək kommersiya bankının ödəmə dövrüyyəsini tənzimləmək zərurəti ilə əlaqəli aktual bir nəzəri və praktik problemdir, həm də bütövlükdə milli ödəmə sisteminin quruluşunu təyin etmək üçün sürətlə inkişaf edən bir bazardır.

Araşdırmalar nəticəsində nağdsız ödəniş sisteminin istifadəsinin ölkə iqtisadiyyatı üçün bir çox üstünlükləri olduğu qənaətinə gəlmək olar.

İqtisadiyyatın əsas problemlərindən biri kölgə iqtisadiyyatıdır.

Kölgə iqtisadiyyatı və ya başqa sözlə gizli iqtisadiyyat, qeyri-rəsmi iqtisadiyyat, belə bir iqtisadiyyat dövlətin iqtisadi fəaliyyətə nəzarət edə bilmədiyi zaman yaranır. Bu cür fəaliyyətlərdə gəlirlər gizlədilir və bu, vergi ödəməkdən yayınma imkanı yaradır. Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizədə nağdsız ödəniş sisteminin effektiv tətbiqi kömək edir (Петрова Г.В., 2018).

Bu sistemin genişlənməsi iqtisadiyyatın şəffaflığına, kölgə iqtisadiyyatının azalmasına, vergi gəlirlərinin, iş yerlərinin artmasına və nəticədə ÜDM-in artımına səbəb olur.

Ancaq vətəndaşlarımız, təəssüf ki, yanlarında nağd pula üstünlük verirlər.

Bütün bunlar ilk növbədə insanların bank sisteminə etibar etməmələri ilə əlaqədardır.

Odur ki, nağdsız ödəniş sistemindən səmərəli istifadə etmək üçün ilk növbədə əhali arasında bu sistemə inam yaratmaq lazımdır. Nağdsız ödəniş vasitələri və sistemlərinin coğrafi genişlənməsini nəzərə almaq vacibdir. Başqa sözlə, inkişaf etmiş ölkələrdə, yəni Qərbi Avropa və Şimali Amerikada, nağdsız ödəniş sistemlərinin istifadəsini genişləndirmək üçün ciddi bir maneə yoxdur, çünki şirkətlər lazımi avadanlıqları qura bilirlər. Bununla birlikdə, nağdsız ödəniş vasitələrinin və sistemlərinin tətbiqinin təxirə salındığı və ya hələ də əhəmiyyətli dərəcədə təxirə salındığı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həddindən artıq maliyyə xərcləri nağdsız ödəniş sisteminə keçid yolunda ciddi bir mənfi amil ola bilər. Ümumiyyətlə bu hala Afrika, Cənubi Amerika və ya Şərqi Avropada rast gəlinir.

Bu bölgələrdəki şirkətlər tez-tez ehtiyac duyduqları bütün sistemləri yeniləmək üçün qaynaqlara sahib deyillər və bu səbəbdən köhnəlmiş versiyalardan istifadə edirlər və ya əhəmiyyətli gecikmələrlə yeni texnologiyalar tətbiq edirlər. Bütün bunlar inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə bazarları arasında ciddi bir uçuruma səbəb olur.

Bu səbəbdən nağdsız ödənişləri daha həvəslə həyata keçirmək üçün dövlətdən təşviqlərə ehtiyac var.

Hər şeydən əvvəl, nağdsız ödəniş sistemləri və metodları bazarının mahiyyət etibarilə saxtakarlıq fəaliyyəti riskinə həssas olduğu başa düşülməlidir. Nağdsız ödənişlər dolayı yolla, yəni üçüncü tərəf xidmət təminatçıları və maliyyə qurumlarının iştirakı ilə həyata keçirildiyi üçün bütün bu əməliyyatlar bir neçə mərhələdə həyata keçirilir və bir çox hallarda məlumat ötürülür. Bu problem elektron ödənişlər sahəsində xüsusilə vacibdir. Banklar və digər maliyyə qurumları bank kartları və ya çeklər kimi ənənəvi nağdsız ödəmə üsulları seqmentində əhəmiyyətli dərəcədə təhlükəsizlik təmin edə bilsə də, elektron ödəmələr vəziyyəti daha pis və risklər daha yüksəkdir. Elektron ödəmələr daha az effektiv şəkildə tənzimlənir və daha az etibarlı məlumat ötürülmə kanalları üzərindən məlumat ötürüldüyü üçün, hakerlər daha çox vəsait oğurlamaq üçün öz hücumlarını həyata keçirə bilirlər.

Nağdsız hesablaşma sisteminin tətbiqi üçün dövlət müxtəlif məhdudiyyətlər tətbiq edir. Beləliklə, elektrik enerjisi, qaz, su və telefon üçün kommunal xidmətlər üçün ödəniş ya xüsusi terminallar, ya da İnternet vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət məmurlarının maaşları və təqaüdçülərə pensiya ödənişlərinin hamısı bank kartlarına edilir. Bu səbəbdən banklar, təşkilatların hesablarından pulların hansı tərifle çıxarıldığını da izləyirlər ki, maaşların nağd şəkildə alınması halları olmasın.

Pul nağdlaşdırıldıqda kartdan 1,5% komissiya tutulur, bunun 1% -i dərhal vergiyə, qalan 0,5% -i banka köçürülür. Lakin əhali ödəmələrini nağdsız üsulla aparmır, kartdan pul çəkməyi üstün tutur. Bu səbəbdən müxtəlif xidmətlər üçün

ödəmək üçün ödəmə maşınlarının növbələrində dayanırlar. Statistika görə, Azərbaycan vətəndaşlarının yalnız 10% -i nağdsız ödənişlərdən istifadə edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kart saxtakarlığı və onun müxtəlif növləri var:

Hər şeydən əvvəl, fərdi məlumatların əldə edilməsi nəticəsində müxtəlif üsullarla baş verə biləcək saxtakarlığı göstərmək olar. Məsələn internet-fişinq və ya farminq yolu ilə məlumat toplamaq. Bunlar fırıldaqçıların və ya saxta şirkətlərin veb saytlarının yalnız fərdi məlumat əldə etmək məqsədi ilə yaratdıqları iki metoddur. Bu veb saytlar əslində bir xidmət və ya bir növ əyləncə təqdim edə bilər, ancaq məlumat topladıqları zaman bunu cinayətəkar təşkilatlara və ya peşəkar fırıldaqçılara satmaq məqsədi güdürlər. Kartı açırlar və öz ünvanlarına göndəriirlər.

Digər bir forma da kredit kartı saxtakarlığıdır. Saxta kredit kartları skiminq prosesi ilə yaradılır. Bu xüsusi fırıldaqçılıq mütəşəkkil halqa dolandırıcılığı ilə xüsusilə əlaqələndirilir. Skiminq ilə məşğul insanlar ümumiyyətlə mütəşəkkil cinayətəkarlığın bir hissəsidir və onlar məlumatları skiminq cihazı ilə ötürürlər. Bu həqiqi bir cihaza bənzəyir, amma elə deyil. Sadəcə bir məlumat toplayıcıdır. Toplanan məlumatlar daha sonra saxta kredit kartları yaratmaq üçün istifadə edən bir mütəxəssisə ötürülür. Həmçinin onlayn fırıldaqçılıq da var.

İnternet saxtakarlığı, insanların İnternetdə istifadəsi üçün saxta kart nömrələri yaradan inkişaf etmiş saxtakarlıq proqramlarından tutmuş, farminq vasitəsilə oğurlanan nömrələrə qədər müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Məlumat toplanır, sonra satılır və ya böyük alış-veriş etmək üçün istifadə olunur. Bəzən onlayn fırıldaqçılar radardan gizlənmək üçün çoxsaylı kiçik alış strategiyasından istifadə edirlər. Bir çox insan tətbiqetmələrinə baxmır, buna görə kiçik bir alış-veriş diqqətlərindən yayına bilər.

Nağdsız ödənişlərin aparılmasını məhdudlaşdıran digər problem, bütün mağazaların POS terminalının olmamasıdır. Xüsusilə nağd pulla işləməyi asanlaşdıran kiçik pərakəndə satış yerlərində bu terminallar olmur.

Bu sistemi dəstəkləmək və həyata keçirmək üçün ölkədə AZIPS- milli bir ödəmə sistemi yaradıldı və istifadəyə verildi. Milli ödəmə sistemi real vaxt

rejimində banklararası hesablaşma sisteminin (real vaxtda ani banklararası pul köçürmələrinə imkan verir) və kiçik ödəmələr üçün XÖHKS hesablaşma və klirinq sisteminin (elektron və media vasitəsilə kiçik və təkrar ödənişlərin həyata keçirilməsini asanlaşdırır) fəaliyyətinə əsaslanır və bank sistemində klirinq əməliyyatlarının inkişafına kömək edir. Bu sistemlər daxili müdaxilə sistemlərini xarici müdaxilələrdən və ya daha sadə şəkildə xaricdən edilən kiber hücumlardan nağdsız ödəmə və pul köçürmələrini təmin etmək üçün yaradılmışdır.

Hər bir vətəndaşın müasir həyatını bank kartlarından istifadə etmədən təsəvvür etmək demək olar ki, mümkün deyil. Onların əksəriyyəti maaşlarını plastik kartla alırlar, digərləri iş üçün, bəziləri isə şəxsi istifadə üçün istifadə edirlər. Buna görə bank kartları ilə ödəmə sistemi müasir cəmiyyət üçün çox aktualdır. Bank kartları sahiblərinin sayındakı artım və kart hesablarındakı orta qalıqlar, Banka onların yerləşdirilməsindən əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir, bank kartları üçün ödəniş sistemlərinin inkişafından asılı olur.

Bu günlərdə plastik kartlarla əməliyyat keçirməyən bir bank təsəvvür etmək çətindir. Plastik kartlar nisbətən yeni bir bank məhsuludur, lakin artıq bank xidmətləri arasında öz yerini tutmuşdur. Yüksək performanslı rabitə xətlərinin istifadəsi ödəniş sistemlərinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı hesablaşmaların aparılmasını xeyli sürətləndirməyə imkan verdi.

Ölkəmizdə bank kartlarının (kartların sayına görə) və onlarla aparılan əməliyyatların, ümumiyyətlə nağdsız əməliyyatların bazar həcmi kifayət qədər yüksək artım tempi ilə artır.

Plastik kartların strukturunda ödəniş kartları təhlil olunan dövr ərzində üstünlük təşkil edir ki, bu da debet və əmək haqqı layihə kartlarını əhatə edir və bu da onların üstünlük payını izah edir. Bütün buraxılmış kartlar kredit və debet, ödənişli və pulsuz, eləcə də digər xüsusiyyətlər kimi qruplaşdırıla bilər, məsələn: müştərilər tərəfindən təsnifat, ödəmə variantları və s.

Kartlar həm nağd pulu saxlamaq üçün, həm də ödəmələr üçün istifadə olunur. Hazırda müştərilər nağdsız ödənişlərə üstünlük verirlər, bununla yanaşı əməliyyatların strukturundakı payları da artır.

Bank sektorunda informasiya texnologiyalarının inkişafının bu mərhələsində, plastik kart sahibləri üçün daha rahat və daha etibarlı olacaq yeni ödəmə prosedurları və mexanizmləri ortaya çıxmalıdır.

"Plastik"dən fəal şəkildə istifadə edən müştərilərin əhatəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək və bazarda mövqələrini möhkəmləndirmək üçün bank depozit açarkən və ya kredit verərkən plastik kartların buraxılışını uğurla həyata keçirmişdir. Kart buraxan maliyyə qurumları müştərilərə daha rahat xidmət və yeni iş texnologiyaları təklif edərək xidmət keyfiyyətini daim artırmağa məcbur edən kifayət qədər yüksək rəqabət ilə xarakterizə olunur. Bununla birlikdə, hər hansı bir yenilik təhlükəsizliyin hərtərəfli təhlilini tələb edir, çünki bankın işində təhlükəsizlik və etibarlılıq ən uyğun tərəf hesab olunur.

Plastik kartlar seqmenti, digər kredit məhsulları ilə müqayisədə, tələbin kəskin dəyişməsi ilə xarakterizə olunmur. Beləliklə bazar xətti inkişaf edir, yəni kredit kartlarına tələb durmadan artır, şərtlər daha cəlbedici olur, kəskin dalğalanmalar olmur. Buna görə yaxın gələcəkdə "plastik seqmentdə" əsaslı dəyişikliklərin olmayacağı qənaətinə gələ bilərik. Müştərilər onlar üçün ən yaxşı şərtləri seçə biləcəklər, bu da bu bank məhsulunun populyarlığını artıracaq və bu da bank tərəfindən edilən təkliflərin və xüsusi təşviqlərin təkamülü sayəsində əldə edilə bilər.

Hazırkı dövrdə rəqəmsal bankçılıq və onun daxilində rəqəmsal ödənişlərin inkişafı ölkənin maliyyə sisteminin inkişafının əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər üzrə inkişaf tendensiyalarının istiqamətini təyin etmək və strateji hədəflər seçmək üçün ilkin addımlardan biri inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirməkdir. Bu məqsədlə biz Commencis Rəqəmsal Bank Hesabatının məlumatlarından istifadə edərək rəqəmsal bankçılığın inkişafındakı vacib amilləri, ənənəvi bankçılıqda qarşılaşılan

çətinlikləri, yeni nəsil bankçılıqdakı aktyorları və rəqəmsal bankçılığın inkişaf meyllərini təhlil etdik.

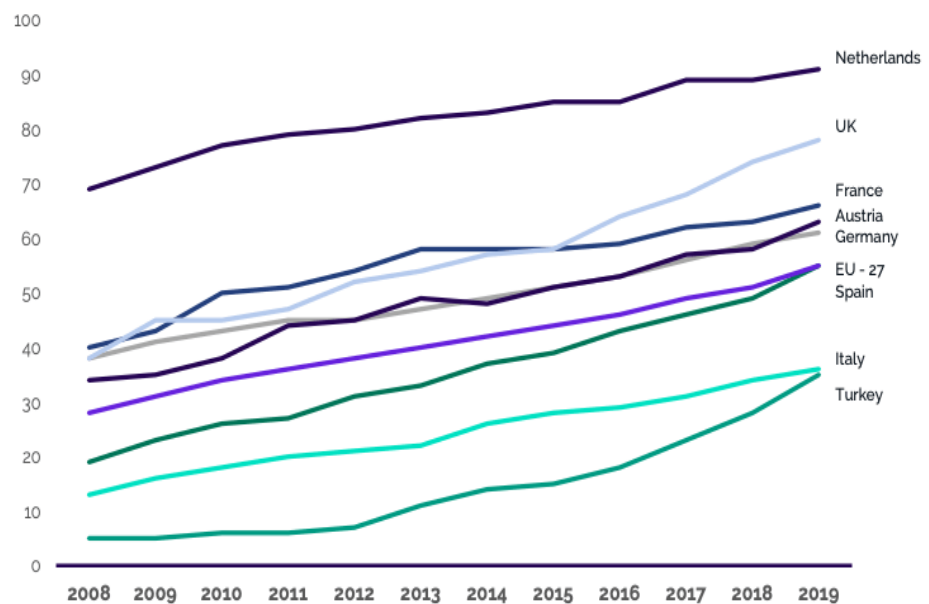
Commencisin sentyabr 2020-ci il tarixli yeni Rəqəmsal Bankçılıq Raporu, Challenger Bank olaraq təyin olunan yeni nəsil bankların mövqeyini və atdığı addımları qiymətləndirir. Hesabatda, ənənəvi bankların onlayn bankçılıq sahəsində yeni nəsil banklarla rəqabət aparmaq üçün nə etmələri lazım olduğu da bildirilir.

Hesabatın əvvəlində internet bankçılığının istifadə dərəcələri verilmişdir. Hesabata daxil olan Juniper Research araşdırmasına görə, rəqəmsal bank müştərilərinin sayı 2024-cü ildə 3,6 milyardı keçəcək. Bu çərçivədə 2020-ci ildə 2,4 milyard olan istifadəçi sayının 54% artacağını söyləyə bilərik.

Bu gün AB ölkələrində 16-74 yaş arasındakı istifadəçilərin 55% -i rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edir. Hollandiya 91%-lə bu ölkələr arasında liderdir.

Amma qonşumuz Türkiyə üçün bu nisbətənin dərəcəsindən söhbət gedə bilməz. Türkiyə üçün 2012-ci ildən bəri və xüsusilə 2016-cı ildən sonra görülən artımın rəqəmsal bankçılıq üçün ümidverici olduğunu söyləmək mümkündür.

Qrafik 5: İnternet bankçılığı üçün internetdən istifadə edən 16 ilə 74 yaş arasındakı fərdlərin nisbi göstəricisi (%-lə)

Mənbə: <https://www.commencis.com/>, 01.01.2021

Müştəri tələbləri, Covid-19 effekti, Gen Z-nin gözləntiləri və mobil texnologiyalardan istifadə rəqəmsal bankçılığın yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

2020-ci ildə mobil bank istifadəçilərinin 43%-i gündəlik həyatını asanlaşdıracaq müştəri yönümlü xidmətlər və məhsullara üstünlük verir. İstifadəçilərin 62% -i mobil təcrübəsi yetərli olmadığı təqdirdə banklarını dəyişdirəcəklərini bildirirlər.

Bu məqamda mobil texnologiyalardan danışmaq faydalıdır. Son illərdə dünya miqyasında ağıllı telefon sahibi olan istifadəçilər sayında ciddi artım, mobil bankçılığın əlçatanlığına da öz töhfəsini verir. ABŞ-da smartfon sahibi olan istifadəçilərin sayı 2011-ci ildəki 35% -dən 2019-cu ildə 81% -ə yüksəldi.

COVID-19 ilə həyata keçirilən qlobal tədbirlər müştərilərin fiziki bankçılıqdan uzaqlaşmasına səbəb oldu. FIS tərəfindən aparılan bir araşdırmaya görə, araşdırmaya qatılan bank istifadəçilərinin 45% -i maliyyə qurumları ilə COVID-19 pandemiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrini dəyişdirdiklərini bildirdilər. (Əlavə 1-ə bax)

ABŞ-da Citibank may ayında gündəlik mobil çek depozitlərində 84% artım və Apple Pay-da on qat artım qeyd etdi.

J.D. Poverə görə bank sektorunda ən böyük dəyişiklik mobil bankçılıq istifadəsindəki artım (20%), onlayn bankçılıqdan istifadə (17%) və filial istifadəsindəki azalma (10%) olacaq.

Fidelity National Information Services, dünyanın 50 ən böyük bankı ilə işləyərək diqqətəlayiq rəqəmləri paylaşır. FIS-ə görə, aprel ayının əvvəlində yeni mobil bank qeydlərində 200% artım, mobil bankçılıq trafiki isə 85% artım göstərdi.

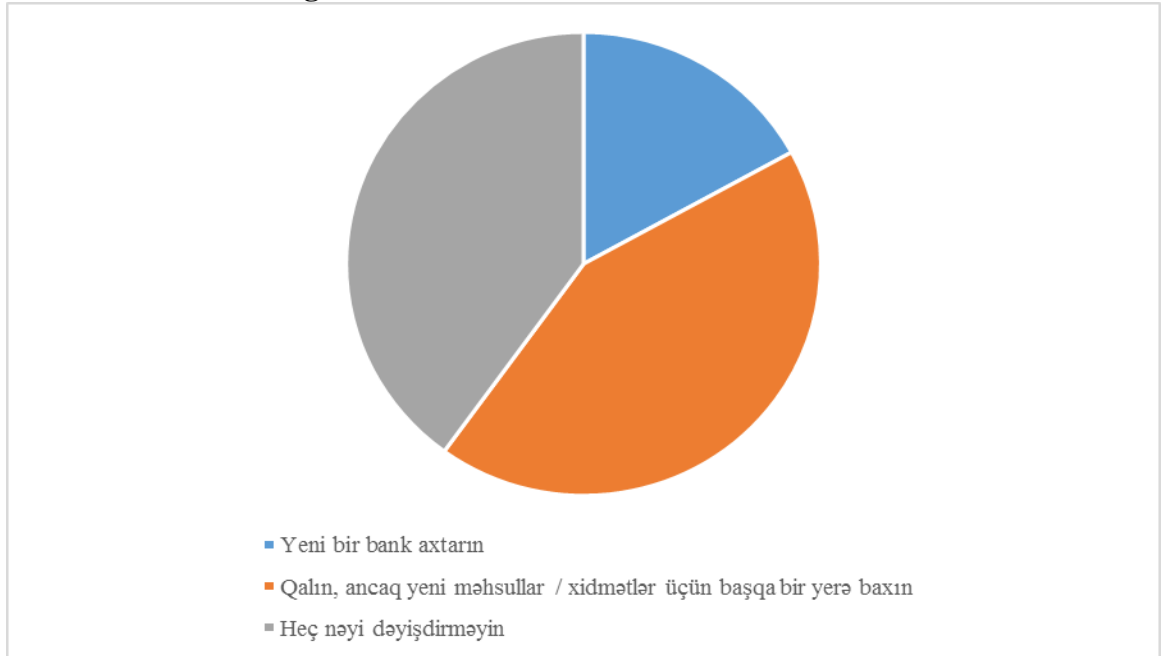
ABŞ-ın ən populyar yeni nəsill banklarından biri olan Chime, Covid-19 dövründə rekord nəticələr gördüklərini və "ən çox yeni hesab açılışının" həyata keçdiyini qeyd edirlər. Bunun səbəbi, Z nəslinin Covid-19 effektinin yanında bank xidmətlərindən istifadə etmək üçün kifayət qədər yaşlı olmasıdır.

Çünkü 2019-cu ildə dünya əhalisinin 32%-sini təşkil edən Z nəsli bu yaxınlarda bank və maliyyə xidmətlərindən istifadə etməyə başladı. Z nəslinin bu xidmətlərdən gözləntiləri Millennials-dan maliyyə məsləhətləri kimi sahələrdə fərqlənir.

Rəqəmsal bankçılıq və yeni nəsil bank xidmətləri əhəmiyyətli bir artım göstərsə də ənənəvi banklar hələ də bir çox ölkədə üstünlük təşkil edir. Ənənəvi banklar rəqəmsal bankçılığa inteqrasiya etməyə çalışarkən bir çox problemlə qarşılaşırlar. Dəyişən müştəri ehtiyacları liderdir, qanuni tənzimləmələr və xərclər ənənəvi bankçılığın meydan oxuduğu sahələr kimi seçilir.

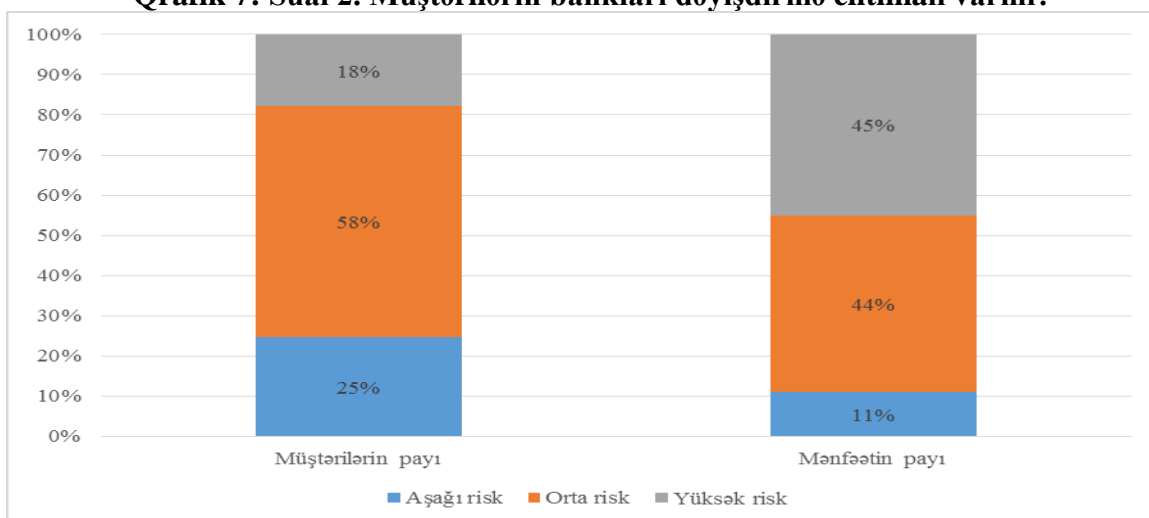
Dəyişən müştəri ehtiyaclarına baxdıqda, Bain & Company, Salesforce və MaritzCX tərəfindən 4.000-dən çox İngiltərə bank müştərisi arasında aparılan son bir anketə rast gəlirik. Sorğu Böyük Britaniyanın bank müştərilərinin potensial pozuntulara çox açıq olduqlarını və üstün bir müştəri təcrübəsi təmin edən daha yaxşı seçimlər axtardıklarını göstərir.

Qrafik 6: Sual 1. Hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən bir reyting göstərsə ki, sizin müştərisi olduğunuz orta səviyyəli bir bank banklar arasında ən pis müştəri xidmətləri göstəricisinə malikdir. Nə edərdiniz?

Mənbə: <https://www.commencis.com/>, 01.01.2021

Qrafik 7: Sual 2. Müştərilərin bankları dəyişdirmə ehtimalı varmı?

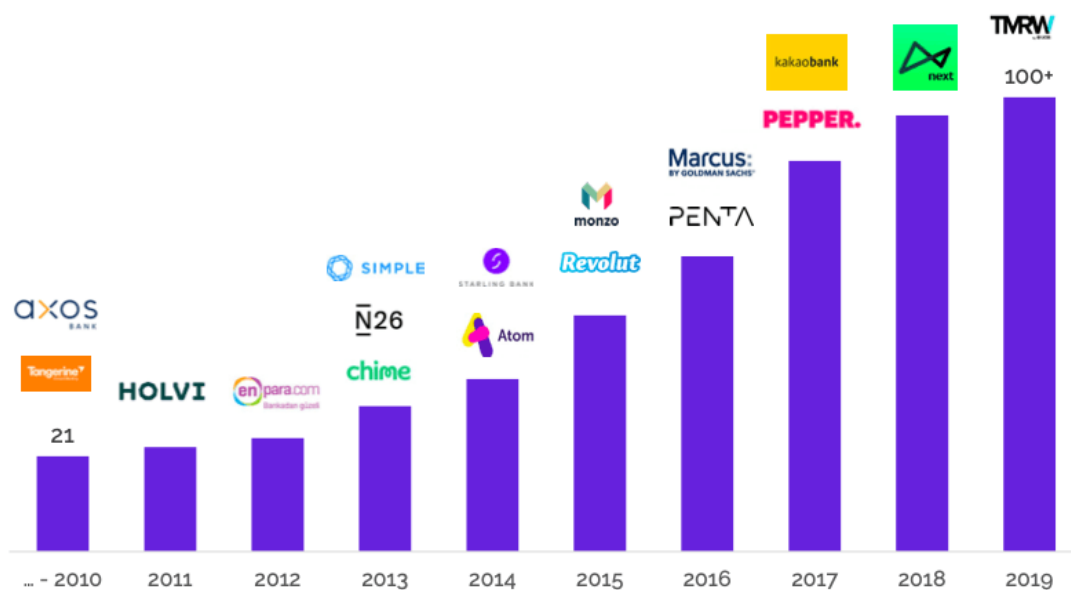

Mənbə: <https://www.commencis.com/>, 01.01.2021

Daha da əhəmiyyətli, başqa bir provayderə getmə ehtimalı yüksək riskli müştərilərin ən dəyərli segment olduğunu göstərir. Yüksək risk segmentindəki müştərilər, 55 və daha aşağı yaş qrupundadırlar və illik mənfəət minimum 55.000 funt sterlinq olan bank mənfəətinin 45% -ni təşkil edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrup Apple Pay kimi ən azı bir alternativ FinTech həllini də qəbul edir.

Hesabata görə; Yalnız rəqəmsal bankçılıq təcrübəsi təklif edən yeni nəsil bankların sayı son 10 ildə xeyli artaraq dünya üzrə 100-dən çox banka çatdı.

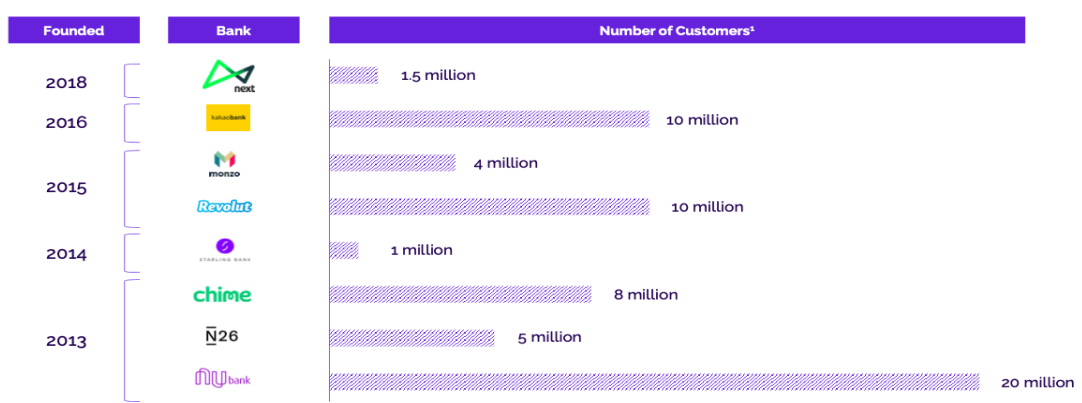
Qrafik 8: Challenger banklarının sayı

Mənbə: <https://www.commencis.com/>, 01.01.2021

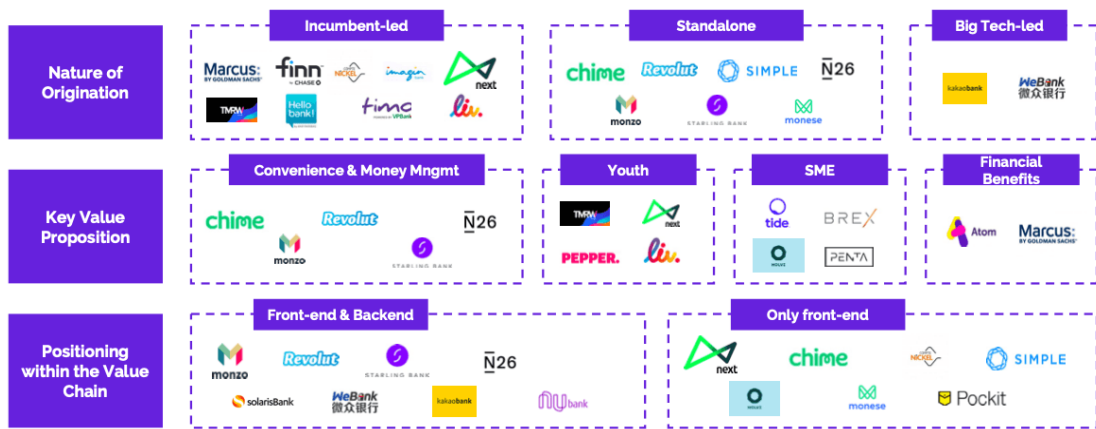
İnkişafına davam edən yeni nəsil bank seqmenti bir müddət müştəri sayı ilə diqqət çəkməyə başladı. Hesabata baxdığımızda, istifadəçi nömrələri ilə fərqlənən yeni nəsil banklar arasında 2013-cü ildə qurulan Nubank, 2015-də qurulan Revolut və 2016-cı ildə qurulan kakaobank yer alır.

Qrafik 9: Müştəri sayına görə Challenger Bankları

Mənbə: <https://www.commencis.com/> , 01.01.2021

Commencis hesabatında yeni nəsil bankların quruluş mərhələsində aldıkları dəstəklərdən təklif etdikləri texnologiyalara qədər ətraflı bir analiz yer alıb. Yeni nəsil bankların fərqli kateqoriyalarda araşdırılması bu qurumların gəzintiləri haqqında daha ətraflı məlumat verir və bazarın dəyər təklifi baxımından müxtəlifliyi barədə əhəmiyyətli bir mənzərə ortaya qoyur.

Mənbə: FT Partners Research, Company Announcements, 01.01.2021

Daha sonra hesabatda gənclər və KOM-lar üçün bank meylləri təhlil edildi. Ənənəvi bankların gənclik bankçılığında rəqəmsal markalar yaratdığını görürük. Sinqapurda yerləşən UOB TMRW ilə irəliləyir, Braziliyanın ikinci ən böyük bankı isə Bradesco Next ilə fərqlənir. Bank Leumi isə Pepper ilə meydana çıxır. Yeni nəsil bankçılıqda Monzo, Revolut və Starling Bank gənclər üçün məhsulları ilə diqqət çəkir.

Bu vaxt yalnız KOS-lara yönəlmiş bankların, inkişaf etdikləri yüksək rəqabətçi məhsullarla sürətli böyümə yaşanması gözlənilir. Bu banklar arasında Holvi, Brex, Penta, Mettle və Tide fərqlənir. Ticarət hesabları təklif edən yeni nəsil banklar arasında Monzo, Revolut, Starling Bank və N26 var.

3.2. Azərbaycanda müasir rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin təkmilləşdirilməsinin əsas perspektivliyi

İqtisadiyyatda nağdsız hesablaşmaların rolu, əməliyyatların tamamlanması və ya əvvəllər qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün bir şərt kimi çıxış etmələri, malların (xidmətlərin) və pulların dövriyyəsinin təmin olunmasına kömək etməsidir.

Kommersiya bankları üçün hesablaşmalar əsas dərəcədə inkişafına xidmət edən əsas fəaliyyət sahələrindən biridir. Banklara görə, ümumi gəlir məbləğində ən böyük pay pul köçürmə xidmətlərinin göstərilməsindən əldə edilən gəlirdir. Müştəri sabitliyi və axını və aktiv əməliyyatlar üçün böyük və çox vaxt pulsuz mənbələrin səfərbər edilməsi hesablaşma və kassa xidmətlərinin keyfiyyətindən asılıdır. Hesablaşma əməliyyatları bankların ümumi əməliyyat müddətinin təxminən üçdə ikisini alır.

Müştərinin banka olan tələblərinin həcmi onun hesablaşma (cari) hesabında əks olunur. Bankların müxbir hesabları onsuz da müxbir banklara olan tələblərin miqdarını əks etdirir. Yerləşmə münasibətlərinin mürəkkəbliyi və əhəmiyyəti tənzimləmə yolu ilə vahidliyin qurulmasını zəruri edir. Bunun üçün bank

fəaliyyətinin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması üçün vahid konsepsiya hazırlanmalıdır.

Nağdsız hesablaşmaların yaxşılaşdırılmasında xüsusi yer nağdsız ödənişlərin aparılmasında yeniliklərin geniş tətbiq olunmasıdır.

Bu sahədəki yenilikçi dəyişikliklərin mahiyyəti belə ümumiləşdirilə bilər:

- yeni və ənənəvi texnologiyalar və vasitələrin birləşməsi ilə “çoxkanallı fəaliyyət”;

- özünəxidmət;

- Distant xidmət;

–İnternetdən istifadə (bank hesabının idarə olunması üçün virtual bankçılıq və maliyyə texnologiyaları);

- Çağrı mərkəzlərinin yaradılması;

–Yeni texnologiyalara əsaslanan yeni bank məhsullarının (xidmətlərin) təmin edilməsi.

Nağdsız hesablaşmaların inkişafındakı müasir tendensiyalar müasir informasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı ilə əlaqədardır və yeni ödəniş təlimatları formalarının inkişafına deyil, istifadəsinə əsaslanan nağdsız pul dövriyyəsi mexanizminin yaradılmasına əsaslanır. [19, s. 19].

Buna görə, ödəmə alətlərinin daşıyıcıları elektron impulslar və disketlər olduqda, müxtəlif rabitə sistemlərindən: poçt, teleqraf, teletayp, teleks və digərlərindən, həmçinin elektron rabitədən istifadə edərək nağdsız hesablaşma əməliyyatlarını daha da inkişaf etdirmək çox vacibdir.

Bir çox ölkədə bu gün İT texnologiyalarından geniş istifadə olunur və elektron bankçılıq inkişaf edir. Bu xidmətlər müştəriyə müxtəlif telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edərək hesablarını uzaqdan idarə etmək imkanı verir. İnternet bankçılıq sənayesi bir neçə ildir ölkəmizdə mövcuddur. Çətinliyini çox böyük adlandırmaq mümkün deyil, ancaq bu xidmət uğurla inkişaf edir və Azərbaycanda özünü sübut etdi. Əhalinin əksəriyyətinin İnternet texnologiyalarına inamsızlığına baxmayaraq, bankla uzaq ünsiyyət metoduna

üstünlük verən müştərilərin sayı getdikcə artır. Bank mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, müştərilər İnternetdən yalnız maliyyə vəziyyətlərini yoxlamaq üçün deyil, həm də bank məhsulları ilə işləmək üçün bir vasitə kimi istifadə edirlər.

İnternet bankçılığı ev İnternet texnologiyasının ən qabaqcıl və perspektivli təcəssümüdür. Müştəri-Bank sistemindən fərqli olaraq, İnternet bankçılığı quraşdırılmış proqram təminatı ilə müəyyən bir kompüterə bağlı deyildir. Müştəri sistemi hər hansı bir kompüterdən elektron parol və ya elektron açar istifadə edərək aktivləşdirə bilər. Beləliklə, dünyanın istənilən yerində və istənilən kompüterdə bank xidmətləri ala bilər. Ölkəmizdə bu cür xidmətlər banklar tərəfindən yalnız korporativ müştərilərə - hüquqi şəxslərə verilir. Banklar müştəriyə elektron qaydada hesab çıxarışları almağa, başqa bir bankdakı istənilən hesaba pul köçürmələrinə, habelə xüsusi şablonlardan istifadə edərək kommunal ödənişlər etməyə, rabitə hesablarını ödəməyə imkan verir.

Bank müştərilərinə məsafədən xidmət göstərmək üçün istifadə olunan telekommunikasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi bank fəaliyyətinin təşkili üçün yeni bir konsepsiyanın ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu Dialoq bankçılığıdır. Dialoq bankçılığın mono və çoxfunksiyalı informasiya cihazları işçiləri gündəlik rutin işlərdən azad edir və işçilər daha çox intellektual zəka tələb edən işlərə vaxt sərf edirlər. Bu sistem hələ ki ölkəmizdə tam tətbiqini tapmayıb.

Özünə xidmət zonalarının yaradılması bankın əməliyyat otağı mütəxəssislərinin iş yükünü kəskin azaltmağa və müvafiq olaraq icraçıların sayını azaltmağa imkan verir. Tamamilə avtomatlaşdırılmış filiallar da yaradılır ki, bu da xüsusi bank avadanlığı ilə təchiz olunmuş binalardır. Onlar yaşayış binalarında, mağazaların, sənaye obyektlərinin, qatar stansiyalarının ərazisində yerləşə və avtomatik olaraq 24 saat xidmət göstərə bilərlər.

Azərbaycanda nağdsız hesablaşma sisteminin inkişafı dövlət tərəfindən dəstəklənir. Axı əhalidən banklara vəsaitlərin geniş cəlb edilməsində, nağd tədarükün və onun saxlanması xərclərinin azaldılmasında, kölgə iqtisadi

dövriyyəsinin miqyasının azaldılmasında və istehlak bazarındakı əməliyyatların idarə olunmasında maraqlı olan dövlətdir.

Bu səbəbdən hakimiyyət orqanları ölkəmizin ödəmə sisteminin inkişafı ilə maraqlanırlar. Respublikada fəaliyyət göstərən ödəmə sistemi, banklar tərəfindən ödəniş axınlarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması və sistemin operatoru - Milli Bank tərəfindən bankların ehtiyac duyduğu vəsait (və ya likvidlik) miqdarını azaltmaq üçün şərait yaratmaq baxımından bir qədər inkişafa ehtiyac duyur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Bank ödəmə sisteminin inkişafına və AR Mərkəzi Bankının “İnkişaf strategiyası”, əsas vəzifələri, həlli şərtləri və yüksək səmərəli bir ödəmə sistemi yaratmaq üçün tətbiqetmə tədbirlərinə xüsusi diqqət yetirir. Gəlin bu vəzifələri nəzərdən keçirək.

İlk vəzifə. Nağdsız hesablaşmaların genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların və məlumat ötürmə metodlarının tətbiqi, informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin artırılması, bütün hesablaşma iştirakçıları üçün səmərəli və etibarlı xidmətin təmin edilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İkinci vəzifə. Mərkəzi Bank tərəfindən real vaxtda ümumi hesablaşma sisteminin inkişafı. Belə bir sistem banklararası bazarlar, qiymətli kağızlar bazarları və digər istifadəçilər tərəfindən yaranan böyük, təcili, prioritet ödənişlər etmək üçün hazırlanmışdır və maliyyə bazarlarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində və beynəlxalq ödəmə ilə daha da inteqrasiya olunmasında Azərbaycan ödəniş sisteminin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır.

Üçüncü vəzifə. Azərbaycan ödəmə sistemi tərəfindən xəzinə qurumları da daxil olmaqla, istifadəçilərə xidmətlərin göstərilməsi sahəsində tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi.

Dördüncü vəzifə. Hesablamalar üçün istifadə olunan elektron sənədlərin vahid formatlarının hazırlanması və tətbiqi.

Beşinci vəzifə. Ölkədə fəaliyyət göstərən bankdaxili hesablaşmalar, banklararası müxbir münasibətlərinə əsaslanan hesablaşmalar və klirinq

(xalisləşdirmə) hesablaşmalarını təmin edən özəl ödəmə sistemlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Altıncı vəzifə. Nağd dövriyyəni azaltmaq üçün, müasir informasiya texnologiyalarına, o cümlədən ödəniş kartlarına əsaslanan xüsusi vasitələrdən istifadə edərək nağdsız ödəniş alətlərinin tətbiqini asanlaşdıran hüquqi və metodoloji bazanın inkişafı.

Yeddinci vəzifə. Ödəniş kartlarından istifadə edərək əlavə ödəniş xidmətləri göstərə biləcək və bununla da AR-da yayılmasını asanlaşdıracaq klirinq sistemlərinin yaradılması.

Səkkizinci vəzifə. Akkreditivlər daxil olmaqla hesablaşmaların sənədli formalarının inkişafı və istifadəsinin genişləndirilməsi.

Doqquzuncu vəzifə. AR qanunvericiliyinin birləşdirilməsi və sənədli əməliyyatlar sahəsində beynəlxalq qaydalara və təcrübəyə uyğun olaraq bank tənzimlənməsi.

Milli Bank, banklar tərəfindən təklif olunan pərakəndə xidmətlərə ictimai marağın yaradılmasına və milli valyutaya inamın gücləndirilməsinə yönəldilmiş pərakəndə ödəmələr üçün nağdsız hesablaşmalar sisteminin işinə effektiv davamlı nəzarəti təmin etməlidir.

Milli ödəmə sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini, etibarlılığını və təhlükəsizliyini artırmaq, vaxtında və keyfiyyətli hesablaşmalar aparmaq üçün ödəmə sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, pul tənzimləmə alətləri dəstinin genişləndirilməsi işləri davam etdirilir.

Milli Bank tərəfindən fırldaqçılıq riskini minimuma endirmək üçün görülən ən vacib tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- maliyyə təşkilatlarının informasiya təhlükəsizliyi sahəsində AR-nın qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;

- maliyyə qurumlarında informasiya təhlükəsizliyinə dair AR-nın milli standartlarının hazırlanması və tətbiqi;

- maliyyə institutlarının informasiya təhlükəsizliyi sahəsində Mərkəzi Bankın qaydalarının təkmilləşdirilməsi;

- tətbiq olunan informasiya və ödəmə texnologiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması.

Ümumiyyətlə, AR Mərkəzi Bankının tənzimləmə sənədlərindəki son dəyişikliklər, AR-da nağdsız ödənişlər sisteminin daim təkmilləşdirildiyini göstərir. Eyni zamanda, edilən düzəlişlər kredit təşkilatlarına ödəyicinin hesabından alıcının hesabına pul köçürmə prosesinə nəzarət etmək üçün daha çox səlahiyyət verir.

Bank plastik kartları bu və ya digər ödəmə sistemində bir vasitədir, buna görə kart biznesinin mahiyyəti heç bir plastik parçada deyil, yaxşı işləyən və səmərəli işləyən nağdsız ödənişlər sisteminin təşkilindədir.

Bu baxımdan bankların qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- "mobil bank" xidmətinin genişləndirilməsi;
- overdraft borc verilməsinin genişləndirilməsi;
- İnternet bankçılığının inkişafı.

Bank plastik kartları ilə əməliyyatlardan gəlir əldə etmək və banklarda bu xidmətlərdən istifadə məqsədilə qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün bu işdə kifayət qədər inkişaf etmiş və effektiv bir xidmət şəbəkəsinin formalaşdırılmasına investisiya qoyuluşu məsələsinə baxılması təklif olunur.

Təyin edilmiş vəzifələri həll etmək üçün aşağıdakı fəaliyyətləri yerinə yetirmək lazımdır:

- bu xidmətləri göstərən bankomat sayında artım;
- əlavə sayda pos-terminalın tətbiqi;
- bu xidmətlərin yalnız beynəlxalq plastik kart (Visa Classic və MasterCard) sahibləri üçün deyil, həm də hər bank üçün spesifik olan digər plastik kart sahibləri üçün tətbiq imkanı.

Bank kartlarına xidmət göstərmək üçün infrastrukturun inkişafı və mobil rabitənin inkişafı yeni bank xidmətinin - "Mobil Bank"a tələbin yaranmasına səbəb oldu

Bu xidmət AR kommersiya bankları tərəfindən AR-nın bütün plastik kart sahiblərinə mobil rabitə vasitəsi ilə təqdim olunan bir sıra xidmətlərdir.

Xidmətə qoşulduqda, mobil telefondan istifadə edərək bank kartlarındakı məlumatları tez bir zamanda əldə etmək mümkün olur. Xidmətin bir hissəsi olaraq Bank, bank kartı əməliyyatları barədə məlumatları SMS mesajları şəklində müştərinin qoşulmuş mobil telefonuna real vaxt rejimində göndərir.

"Mobil Bank" xidmətinə qoşulmaqla aşağıdakılar mümkündür:

- mobil telefonunuzda kart əməliyyatları barədə bildirişləri dərhal almaq;
- tələb olunduqda, mövcud vəsaitin həddi və son 5 kart əməliyyatı barədə məlumat almaq;
- kartı mobil telefondan dərhal dayandırmaq (kartı blok etmək) (məsələn, itdikdə və ya kart saxtakarlığına şübhə olduqda);
- "Mobil Bank"ın xidmətlərini müvəqqəti olaraq bloklamaq;
- "Mobil Bank" a qoşulmuş kartlar haqqında məlumat almaq;
- kartla hesabda Bankda görünmədən Bankın müvafiq müqavilə münasibətləri olduğu təşkilatlar lehinə ödəmələr etmək;
- saxta kart əməliyyatları riskini azaltmaq üçün kartın istifadə olunduğu bölgələri dərhal müəyyən etmək.

İnternet sisteminin funksionallığı banka imkan yaradır ki, müştərilərə bir sıra əlavə xidmətlər təqdim etsin və özəl müştərilərə İnternet vasitəsilə məsafədən hesab idarəçiliyi xidməti təklif etmək üçün real bir fürsət yaratsın. Əksər insanlar nə qədər qazandıqlarından və gəlirlərini necə idarə etdiklərindən asılı olmayaraq müntəzəm olaraq şəxsi vaxtlarını buna sərf edərək bir çox xidmətlər üçün ödənişlər etməli olurlar.

Azərbaycanda nağdsız ödənişlərə keçid mərhələli şəkildə həyata keçirilir. 2016-cı ilin sonunda Azərbaycan parlamenti "Nağdsız ödənişlər haqqında" qanun

qəbul etdi. Qəbul edilən qanuna görə, 2017-ci ildən bəri Azərbaycanda ticarət və ictimai iasə kimi sahələrdə fəaliyyət göstərən iri sahibkarlar üçün nağd ödənişlər aylıq 30 min AZN-dək məhdudlaşdırılır. Onu da qeyd edək ki, bu məhdudiyyət 12 ay ərzində aylıq dövriyyəsi 200 min manatı keçən sahibkarlara aiddir. Vergi ödəyicilərinin qalan hissəsi üçün bu limit ayda 15 min AZN-dir.

Eyni zamanda, qəbul edilmiş qanuna görə, 12 ay ərzində aylıq dövriyyəsi 200 min manatı keçən böyük müəssisələrin işçiləri nağdsız əmək haqqı almalıdırlar. Bu qanun pozulursa, qaydanı pozanlar müəyyən bir sanksiya ödəməlidirlər, bunun miqdarı belədir: əməliyyatların 10%-i, pozuntu ikinci dəfə edildiyi təqdirdə, bu cəza 20 %-i, üçüncü dəfə və daha çox - 40 %-i olaraq tətbiq edilir.

8 dekabr 2016-cı il tarixində xaricdəki valyuta köçürmələri üçün "Azərbaycan sakinləri və qeyri-rezidentləri tərəfindən xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları" da qüvvəyə mindi. Bu qaydalar fiziki şəxslər (rezidentlər və qeyri-rezidentlər) tərəfindən bank hesabı açılmadan xarici valyutada həyata keçirilən köçürmələrdə məhdudiyyətlərə toxunur.

Beləliklə, bu qaydalara əsasən, 8 dekabr tarixindən etibarən fiziki şəxslər (rezidentlər və qeyri-rezidentlər) xarici valyutada (bank hesabı açmadan) gündə 1000 ABŞ dollarından (ekvivalenti) çox olmayan və ayda 10.000 ABŞ dollarından (ekvivalenti) çox olmamaq şərtilə xarici valyuta ilə pul köçürə bilirlər. 1000 dollardan yuxarı bir məbləğ göndərmək lazımdırsa, bank hesabı açmaq məcburidir.

Bu qanunun qüvvəyə minməsindən əvvəl limit 30 min dollar idi. Qeyd edək ki, sakinlər fərdi şəxslər yaxın qohumlarına pul köçürdükdə limit ayda 10 min dollardan çox deyil, lakin gündəlik limit yoxdur. Yaxın qohumlar ər / arvadın valideynləri, baba, nənə, nəvə, övlad, övladlığa götürülmüş uşaq, qardaş və ya bacı deməkdir. Pul köçürmək üçün yaxın qohumlarla yaxınlıq əlaqəsini təsdiqləyən bir sənəd verilməlidir.

Bu miqdarda vəsait əvvəllər bir fiziki şəxs (rezident və ya qeyri-rezident) tərəfindən Azərbaycana nağd şəkildə gətirilmişsə və ya bu məbləğ onun bank hesabına köçürülmüşsə, xarici valyutada xarici valyuta köçürməsində hesab

açılmadan xaricdən pul köçürmə sistemləri vasitəsi ilə şəxsin adına vəsait alındığı təqdirdə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Bu cür köçürmələr üçün yenidən əvvəlki əməliyyatları təsdiqləyən sənədlər tələb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda artıq onlayn mağazalar mövcuddur ki, bu da öz növbəsində malların onlayn ödənişi və satın alınması imkanı yaradır və bu da nağdsız ödəniş sisteminin inkişafına təkan verir. Bu sistemin inkişafı və geniş tətbiqi üçün Vergilər Nazirliyi mühüm layihələrdən birini - Asanİmza mobil rəqəmsal imzasının tətbiqi layihəsini həyata keçirmişdir. Bu layihə nağdsız hesablaşma sisteminin inkişafında mühüm rol oynadı.

Asanİmza layihəsinin icrası sayəsində onlayn və mobil bankçılıq inkişaf etməyə başladı və öz növbəsində onlayn və mobil bankçılığın inkişafı nağdsız ödəniş sisteminin istifadəsinin genişlənməsinə səbəb oldu.

Asanİmza layihəsi qısa müddətdə populyar oldu və bunun səbəbi rahat Asanİmza mexanizmi idi.

Bunun sayəsində insanların hesablaşmalar zamanı nağdsız üsulla hesablaşmalar etməsi daha rahat olmuşdur. Xidmətlərə görə ödəmə banka getmək və növbədə durmaq məcburiyyətində deyil, başqa sözlə, nağdsız ödəniş istifadəçiləri getdikcə artır.

Elektron bankçılıq yolu ilə həyata keçirilmiş əməliyyatların həcmi, eləcə də əməliyyatların sayı barədə məlumat verən qrafiklərdən göründüyü kimi, Azərbaycanda elektron bank xidmətlərindən istifadə 2019-2020-ci illərdə artmışdır. Beləliklə, 2020-ci ildə elektron bankçılıq yolu ilə aparılan əməliyyatların həcmi 36,4 milyard AZN təşkil edib, bu rəqəm 2019-cu illə müqayisədə 18,7 dəfə artıb. 2020-ci ildə elektron bank xidmətləri vasitəsi ilə əməliyyatların sayı 10,4 milyon əməliyyat təşkil edib, 2019-cu ildən bu yana 7 dəfə artım var. 2019-cu il ilə müqayisədə 2020-ci ildə müşahidə edilən kəskin artımdan sonra, 2021-ci ildə də bu artımın yüksələn tempə irəliləməsi gözlənilir.

Eyni zamanda, AMB-nin hesabatlarına əsasən, ödəmə kartları ilə əməliyyatların ən böyük hissəsi dəqiq hesablaşma aparmaq üçün pul vəsaitlərinin

nağdlaşdırılmasına düşür. AMB-a görə, 2021-ci ildə Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin illik həcmi təqribən 17 milyard manata çatacaq.

AMB-nin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, 2020-ci ilin yanvar-iyul ayları ilə 2019-cu ilin yanvar-iyul ayları arasında Azərbaycanda bankomat və POS terminallar vasitəsilə ödəniş kartlarının dövriyyəsində də 23,2% artım var. 2010-ci ilin yanvar-iyul aylarında bankomat və POS terminallar vasitəsilə ödəniş kartlarının dövriyyəsi 11,46 milyard AZN təşkil etmişdir. (Security of non-cash payment system, 01.01.2021)

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2018-2020-ci illərdə rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi məqsədilə dövlət proqramını təsdiqlədi. Həmin proqramda ölkə iqtisadiyyatının şəffaf olması üçün sahibkarların mülkiyyət hüquqlarının və müqavilə hüquqlarının tam təmin edilməsi, səmərəli bazarların yaradılması, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması lazım olduğu qeyd edilir.

Bu proqramın icrası nəticəsində nağdsız ödənişlərin payının 7% artdı və proqram eyni zamanda Azərbaycanda nağd ödənişlərin payının 74-dən 40% -ə enməsinə səbəb oldu.

Proqramda bank sektorunun inkişafına, bütün bölgələrdə bank xidmətlərinin əlçatanlığının təmin edilməsindən, sahibkarlara və xalqa ucuz və keyfiyyətli bank xidmətlərinin göstərilməsindən, bu sektorda rəqabətin artmasından, aktiv pul bazarının yaradılmasından, habelə yaranmasına səbəb olacaq tədbirlərdən də bəhs olunub.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən aparılan islahatlar nəticəsində nağdsız ödənişlərin populyarlığında və bank hesablarının sayında artım müşahidə olunur.

Dünyada nağdsız ödənişlərin ən geniş yayılmış növü onlayn alış-veriş etmək üçün çox asan olan kartlardır.

Ancaq təəssüf ki, Azərbaycanda vətəndaşların əksəriyyəti kartdan pul çəkməyə və nağd şəkildə əməliyyatlar aparmağa üstünlük verirlər.

Nağdsız əməliyyatlar payının artırılması, pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etmək üçün xərclərdən qənaət etməyə kömək edir. Nağd pul nişanları bir ölkədə inflyasiya nisbətinə nəzarət edə bilər. Nağd pul iqtisadiyyatda yüksək paya sahib olsa da, inflyasiya yüksək ola bilər.

Nağdsız xərclərdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün vacib addımlardan biri də paytaxt nəqliyyatında səyahət üçün əmək haqqı kartlarından istifadə edilməsidir. Bunun üçün ilk növbədə banklar təşəbbüs göstərməli, eyni zamanda kartlardan istifadənin təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Paytaxtın avtobuslarında Kart oxuyucular, başqa sözlə, təmassız PayPass ödənişləri ilə ödəniş etmək üçün şərait yaradan oxuyucular quraşdırılır. Bu səbəbdən PayPass və ya PayWave texnologiyasından istifadə edərək təmassız ödənişlərə başlamaq üçün MasterCard və Visa ilə, həmçinin bankla razılaşma tələb olunur. PayWave texnologiyasına sahib kartlar Visa ödəmə sistemi və PayPass texnologiyası ilə MasterCard tərəfindən buraxılır. Ancaq kartların işləmə prinsipi eynidir. Bu kartlar bir toxunuşla ödəməyə imkan verir. (https://ru.baku.ws/hot_news, 2020)

Bir çox banklar tərəfindən nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsinə həvəsləndirmə aksiyaları və təşviqedicilərdən istifadələr həyata keçirilir.

Məsələn, Kapital Bank tərəfindən həyata keçirilən "Hearts" ("Ürəklər") proqramını misal gətirmək olar. Bu müsabiqə BirBank istifadəçiləri üçün keçirilir. Müsabiqədə iştirak etmək üçün istifadəçilər hesablamalarını nağdsız metodla aparmalıdırlar, yəni kartlar vasitəsilə həyata keçirməlidirlər. Beləliklə, həyata keçirilən hər əməliyyatda müəyyən sayda "Ürək" yığırlar. İstifadəçilər daha sonra yığıqları bonusları müxtəlif hədiyyələrə dəyişə bilərlər. Bu proqramda, Kapital Bank kartlarından başqa, BirBanka qeydiyyatdan keçmiş digər bankların kartları da etibarlıdır.

Hər bir vətəndaşın müasir həyatını bank kartlarından istifadə etmədən təsəvvür etmək demək olar ki, mümkün deyil. Onların əksəriyyəti maaşlarını plastik kartla alırlar, digərləri iş üçün, bəziləri isə şəxsi istifadə üçün istifadə edirlər. Buna görə bank kartları ilə ödəmə sistemi müasir cəmiyyət üçün çox

aktualdır. Bank kartları sahiblərinin sayındakı artım və kart hesablarındakı orta qalıqlar, Banka onların yerləşdirilməsindən əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir, bank kartları üçün ödəniş sistemlərinin inkişafından asılı olur.

Bu günlərdə plastik kartlarla əməliyyat keçirməyən bir bank təsəvvür etmək çətindir. Plastik kartlar nisbətən yeni bir bank məhsuludur, lakin artıq bank xidmətləri arasında öz yerini tutmuşdur. Yüksək performanslı rabitə xətlərinin istifadəsi ödəniş sistemlərinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı hesablaşmaların aparılmasını xeyli sürətləndirməyə imkan verdi.

Ölkəmizdə bank kartlarının (kartların sayına görə) və onlarla aparılan əməliyyatların, ümumiyyətlə nağdsız əməliyyatların bazar həcmi kifayət qədər yüksək artım tempi ilə artır.

Plastik kartların strukturunda ödəniş kartları təhlil olunan dövr ərzində üstünlük təşkil edir ki, bu da debet və əmək haqqı layihə kartlarını əhatə edir və bu da onların üstünlük payını izah edir. Bütün buraxılmış kartlar kredit və debet, ödənişli və pulsuz, eləcə də digər xüsusiyyətlər kimi qruplaşdırıla bilər, məsələn: müştərilər tərəfindən təsnifat, ödəmə variantları və s.

Kartlar həm nağd pulu saxlamaq üçün, həm də ödəmələr üçün istifadə olunur. Hazırda müştərilər nağdsız ödənişlərə üstünlük verirlər, bununla yanaşı əməliyyatların strukturundakı payları da artır.

Bank sektorunda informasiya texnologiyalarının inkişafının bu mərhələsində, plastik kart sahibləri üçün daha rahat və daha etibarlı olacaq yeni ödəmə prosedurları və mexanizmləri ortaya çıxmalıdır.

"Plastik"dən fəal şəkildə istifadə edən müştərilərin əhatəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək və bazarda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün bank depozit açarkən və ya kredit verərkən plastik kartların buraxılışını uğurla həyata keçirmişdir. Kart buraxan maliyyə qurumları müştərilərə daha rahat xidmət və yeni iş texnologiyaları təklif edərək xidmət keyfiyyətini daim artırmağa məcbur edən kifayət qədər yüksək rəqabət ilə xarakterizə olunur. Bununla birlikdə, hər hansı bir

yenilik təhlükəsizliyin hərtərəfli təhlilini tələb edir, çünki bankın işində təhlükəsizlik və etibarlılıq ən uyğun tərəf hesab olunur.

Plastik kartlar seqmenti, digər kredit məhsulları ilə müqayisədə, tələbin kəskin dəyişməsi ilə xarakterizə olunmur. Beləliklə bazar xətti inkişaf edir, yəni kredit kartlarına tələb durmadan artır, şərtlər daha cəlbedici olur, kəskin dalğalanmalar olmur. Buna görə yaxın gələcəkdə "plastik seqmentdə" əsaslı dəyişikliklərin olmayacağı qənaətinə gələ bilərik. Müştərilər onlar üçün ən yaxşı şərtləri seçə biləcəklər, bu da bu bank məhsulunun populyarlığını artıracaq və bu da bank tərəfindən edilən təkliflərin və xüsusi təşviqlərin təkamülü sayəsində əldə edilə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşdırma prosesi araşdırıldığında, texnoloji inkişafı paralel olaraq daha sürətli və istifadəsi daha asan olan xidmətlər və məhsulların ortaya çıxdığı və alternativ paylama kanallarının vurğulandığı görülür. 2015-2020-ci illər arasında filial və işçi sayı araşdırıldıqda tədricən azalma tendensiyası olduğu müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, hər il bankomat və kredit kartı, İnternet və Mobil Bank istifadəçiləri sayının yüksək nisbətdə artdığı müşahidə edildi. Əlbəttə ki, bu statistikalar lisenziyası ləğv edilmiş bankların göstəriciləri nəzərə alınmadan demək mümkündür. Bu nəticələr göstərir ki, Azərbaycan bank sektorunda rəqəmsallaşma prosesi uzun illərdir ki, aktiv şəkildə yaşanır. Son illərdəki texnoloji inkişafı birlikdə ortaya çıxan süni intellekt və bulud hesablama kimi anlayışların bank sektorunda baş verən texnologiyalar olduğu və bu rəqəmsal texnologiyaların məhsulları və xidmətləri ortaya çıxmağa başladığı görülmüşdür.

İyirminci əsrdə misli görünməmiş bir sürətə çatan texnoloji inkişaf, iqtisadi prosesləri daha da mürəkkəbləşdirdi və dünyanı kiçikləşdirən bu texnoloji inkişaf, iqtisadi idarəçilikdə geri çəkilməni mümkünsüz etdi və inkişafdakı hadisələri oxumağın zəruriliyinə səbəb oldu. Bu əhatədə, xüsusilə bank sektorundakı sürətli inkişaf bəzilərinə görə yeni və tamamilə fərqli bir iqtisadi quruluşu ortaya çıxarmaq üzrədir. Coğrafi bazarlar yoxa çıxır və hətta pul fiziki bir varlıq olmaqdan, virtual ödəmə vasitəsinə çevrilir. Nəticə etibarilə, pulun nəzarətinə əsaslanan mərkəzi iqtisadi hökumətlər yox olma meyli göstərilir. Pulun kəşfi bəşər tarixində dönüş nöqtəsi olduğu kimi, fiziki pulların da yox olması və pul kütləsi üzərində inhisarçılığın yox olması bu qədər inqilabi bir inkişafdır. Bu tendensiyanın siyasi və iqtisadi sərhədləri aradan qaldıracağını gözləmək lazımdır. Digər tərəfdən, başqa bir fikir iqtisadiyyatın quruluşunda və iş qaydalarında əsaslı bir dəyişiklik olmadığı və eyni qaydaların dəyişən şərtlər altında tətbiq olunmağa davam etməsidir.

Azərbaycanda Ənənəvi olaraq bankçılıq fəaliyyətə başladığı gündən bəri müştəri xidmətləri bank filiallarında fiziki təmas yolu ilə həyata keçirilir. Uzaqdan bank xidmətlərinin aktiv inkişafı dövründə telefon bankçılığı, terminal bankçılığı, internet bankçılığı, televiziya bankçılığı və mobil bankçılıq meydana çıxdı, bunlar bir fərddən digərinə bir smartfon istifadə edərək ödəmə və köçürmələri əhatə edir. Ancaq rəqəmsal bankçılıq artıq yalnız bir müştəri ilə rəqəmsal əlaqə kanalları deyil, müştərilərin ehtiyaclarını gecə-gündüz təmin edən rəqəmsal məhsullardır.

Rəqəmsal bankçılığın səmərəli fəaliyyəti üçün aşağıdakı tədbirləri təklif edilir:

1) Əldə edilən məlumatlarla, yaxın illərdə internet bankçılığının istifadəsinin artacağı proqnozu ilə banklar bu sahədə xidmət keyfiyyətlərini artırmaq üçün fəaliyyətlərini sürətləndirməlidir.

2) Bankların informasiya texnologiyalarına yatırımlarını artırmaq və veb saytlarını təhlükəsizlik və rahatlıq baxımından yaxşılaşdırmaq lazımdır.

3) Banklar müştərilərinə internet bankçılığı haqqında daha çox məlumat verməli, məlumatlılığın artırılmasına kömək etməli və təşviq tədbirləri alaraq işlərini gücləndirməlidir.

4) Bütün bankların rəqəmsal bankçılıq sahəsində beynəlxalq təcrübələri, təhlükəsizlik sistemlərini və hüquqi tənzimləmələri müzakirə edə biləcəyi sistemə iclasların təşkili həyata keçirilməlidir.

5) Banklararası məlumat mübadiləsi və yenilik baxımından əməkdaşlıq vacib sayılır.

6) İnkişaf etməkdə olan texnologiyaların birbaşa praktikada tətbiqi üçün bankların İT işçilərinin bilik səviyyələrini artırma biləcəkləri bir mühit təmin etmələri və yeni texnologiyaların inkişafı üçün TƏ-İN araşdırmalarına daha çox investisiya qoymaları təklif edilə bilər.

7) Rəqəmsal bank tətbiqetmələrinin daha geniş kütlələr tərəfindən rahat istifadəsini təmin etmək üçün lazımi texnologiya infrastrukturunu ən sürətli şəkildə ölkənin bütün coğrafi bölgələrinə çatdırılmalıdır.

8) Rəqəmsal bankçılıq sahəsindəki bankların inkişafını daha geniş ictimaiyyətə təqdim etmək üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi vacibdir.

9) Dövlətin imkanlarından istifadə etməklə xüsusilə müəyyən yaş qrupları üçün kompüter savadlılığı təlimlərinin təşkili və bu təlimlər çərçivəsində insanlara internet və mobil tətbiqetmələr haqqında məlumat verilməsi də mobil bank tətbiqetmələrinin yayılmasına kömək edəcəkdir.

10) Vətəndaşların Elektron Hökumət tətbiqetmələrindən daha çox istifadə etmələrini təmin etmək və vətəndaşların E-Hökumət müraciətlərinin bir zərurət olduğunu qəbul etmələri üçün ictimai reklam elanları və təbliğat kampaniyalarının təşkili vacibdir. Bankların müştərilərinə şifresiz və təhlükəsiz elektron hökumət bağlantısı qurma imkanı təqdim etməsi müştəri sayının artmasına səbəb ola bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət proqramı”
2. “Nağdsız ödənişlər barəsində” 16 dekabr 2016-cı il tarixli 461-VQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Əliyeva A.S, Abbasova V.A, Tusai A.A (2011) İnternet bankçılığının yenilikçi xüsusiyyətləri texnologiya. "Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın yenilikçi inkişafı" mövzusunda beynəlxalq konfrans. AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi. Bakı, 31 mart. S. 177-180.
4. Məmmədov Z.F. Azərbaycan Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf tendensiyası: hüquqi və iqtisadi aspektlərin təhlili // Qanun. – 2009. - № 10
5. Rüstəmov T.H., Tağıyev X.R., Mahmudov R.M., Quliyev S.R., Birbaşa debetləşmə aləti, tətbiqi mexanizmi və xüsusiyyətləri, ölkəmizdə tətbiqi üzrə mövcud vəziyyətin təhlili // Qafqaz Universitetinin Jurnalı, 2016, № 2, səh.155-166.
6. Tağıyev X.R. Azərbaycanda elektron bankçılıq xidmətləri - mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri // Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 2013, № 3. səh.179-194.

Türk dilində

1. Ban, Ü.N., Parilti, N. (2017), E-Finans'ın Finansal Hizmetler Sektörü Üzerindeki Etkileri, TSA, Yıl:7, S:1.
2. Bozkurt, V. (2016), Elektronik Ticaret, 1. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul- 326 s.
3. Elğbol, H., (2014), Çağdaş İşletmecilik Açısından Elektronik Ticaret, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11, ss.403-429

4. Karabıyık A (2018), 'Alternatif Ödeme Aracı Olarak: Elektronik Çek Sistemi, (E-Çek)', Muhasebe ve Finansman Dergisi - Mufad Journal, (38), s.154-189
5. Kızılot,G., Kılıç, C., (2016), Kartlı Ödeme Sistemlerinin Tasarruf Üzerine Etkileri, Bankalararası Kart Merkezi Yayınları. – 468 s.
6. Kirdaban, Ğ. (2018), Ödeme Sistemlerindeki Gelişmeler ve Ödeme Sistemlerinin Finansal Sistem Ğstikrarı Üzerindeki Etkiler, TCMB Uzmanlık Yeterlik Tezi.- 652 s.
7. Koçer, M. (2019), Elektronik Ticaretin Pazarlama Stratejilerine Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.- 309 s.
8. Konuk, F. A., Yıldırım, E. (2018), Sanal Kart Bilinirliği Üzerine Bir Araştırma: Sakarya Ğlinde Bir Uygulama, 11. Ulusal ĞĖletmecilik Kongresi Bildiri Kitabı, Konya, s.95-107
9. Şimşek, S.(2018), Türkiye’de Elektronik Ticaret ve E-Ticaretin Kobiler Üzerindeki Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.- 254 s.
10. Uygun M. (2019), Mobil Pazarlama Uygulamalarına Yönelik Tüketici Kabulünü Etkileyen Faktörler, Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, 311-323.

İngilis dilinde

1. Freedmsan, C 2015, 'Monetary Policy Implementation: Past, Present and Future--Will Electronic Money Lead to the Eventual Demise of Central Banking?', International Finance, 3, 2, pp. 411-427s
2. GANDY, A., CHAPMAN, C.S.(2017), Information Technology Financial Services, Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago- 362 pp.
3. HAMDĖ, H. (2019), Can E-Payments Systems Revolutionize Finance of the Less Developed Countries? The Case of Mobile Payment Technology, International Journal of Economics and Financial Issues, Vol. 1, No. 2, 2011, pp. 56-63

4. Kim C., Mirusmonov, M., (2018), An Empirical Examination of Factors Influencing the Intentions to Use Mobile Payment, Computers in Human Behavior, 26, 410-422

Rus dilinda

1. Андропоцева И.О. Осуществление безналичных расчетов физическими лицами // Банковское право. –2016. –№1. –С. 40–42

2. Анчабадзе Н.А., Попов Е.С. Средства защиты пластиковых карт и типичные следы подделки, встречающиеся при их экспертном исследовании // Эксперт –2014. –№1. –С.2–5.

3. Безналичный расчет и его роль при заключении сделок. [Электронный ресурс]. URL: <http://businessjournal.ru/beznalichnyj-raschet-dlya-chego-on-nuzhen-v-biznese.html> (дата обращения 21.04.2017).

4. Бурсыкин Д. Проблемы правового регулирования расчетов // Хозяйство и право. –2016. –№3. –С. 81-86.

5. Вартанов М., Быстров Л. Пластиковые карточки: прошлое, настоящее, будущее // Финансист. 2014. №8. –С. 71-72.

6. Воронин А.К. Новые банковские продукты на основе карт / Расчеты и операционная работа, № 2/2015. –С 209

7. Данилсин В.А., Бармансова О.Р. Рынок банковских карт – проблемы и перспективы // Деньги и кредит. –2017. –№ 2. –С.18

8. Даудрих Н.И. Рынок кредитных карт в ожидании бума // Бизнес и банки. –2014. –февраль (№5). –№ 3. –С.6.

9. Джанбаласев Р.М. Особенности налогообложения операций, связанных с применением пластиковых карт // Налоги. –2015. –№3 – 18-30 с.

10. Иванов В.Ю. Проблема классификации форм безналичных расчетов в условиях развития новых информационных технологий // Банковское право. –2014. –№4. –С. 7-9.

11. Иванов В.Ю. Проблемы правовой квалификации расчетов «электронными деньгами» // Банковское право. –2017. –№3. –С.22-29.
12. Иванова О. Рынок пластиковых карт // Эксперт. –2015. –№ 15. – С.58.
13. Комиссаров М. Пластиковые карты. Некоторые вопросы внедрения // Банки и технологии, 2016, № 2, С. 28-29.
14. Косой А.М. Современные деньги // Деньги и кредит. –2014. –№6. – С.21.
15. Кравченко Л.Н. Сценарии развития отечественной экономики // Актуальные проблемы экономического развития: междунар. науч.-практ. конф. Белгород: Изд-во БГТУ, 2015. С. 164–168.
16. Кравченко Л.Н., Ходоренко Е.О. Современные угрозы экономической безопасности России // Белгородский экономический вестник. 2016. №4 (84). С.36–42.
17. Крахмалев С.В. Современная банковская практика проведения международных платежей. –М.: ГроссМедиа, 2016. № 3, С. 31.
18. Кривошапова С. В., Литвин Е.А. Оценка и способы борьбы с мошенничеством с банковскими картами в России. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. –2015. –№ 4–1. –С. 116–120
19. Курагин В. Печатаемая реклама пластиковых карточек // Мир карточек. –2015. –№16. –С.12.
20. Лабусов М. В. Тенденции развития безналичных расчетов в Российской Федерации // Молодой ученый. 2015. №24. С. 489–494.
21. Пантселеева В.Б. Оценка эффективности обслуживания клиентуры банка в разрезе банковских продуктов. // Банковское дело. – 2015. - № 6. – С. 30-32.
22. Слабинский Д.В. Причины и индикаторы манипуляций в отчете о движении денежных средств // Вестник Белгородского государственного

ного технологического университета им. В.Г. Шухова. 2013. №4. С. 129–132.

23. Яныгин С.А. Методы внедрения банковских карт: сборник / С.А. Яныгин – М.: Перспектива, 2019. – 281 с.

İnternet resursları

1. <https://president.az/articles/30124>
2. <https://www.cbar.az/page-142/nagdsiz-azrbaycan-layihisi>
3. <https://www.cbar.az/page-45/payment-system-indicators>
4. <https://www.million.az/>
5. <https://www.stat.gov.az>
6. <https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-hayat-bilgisi-quot-fanni-uzra-dastaklayici-vasait.pdf>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1:

Cədvəl 5: Covid-19 dövründən sonra müştərilərin maraq dairəsində olacaq rəqəmsal bankçılıq formaları

	Müştərilərin 47% - i internet bankçılığında istifadə etmişdir	Müştərilərin 57% - i internet bankçılığına üstünlük verəcəkdir
	Müştərilərin 47% - i mobil tətbiqətmə internet bankçılığında istifadə etmişdir	Müştərilərin 55% - i mobil tətbiqətmələrin internet bankçılığına üstünlük verirlər
	Müştərilərin 15% - i banklarla chat botları ilə əlaqə qurdu	Müştərilərin 21% - i banklarla qarşılıqlı əlaqə qurarkən chat botlarına və avtomatlaşdırılmış səs köməyinə üstünlük verirlər

Mənbə: The Financial Brand Capgemini Research

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin Əsas anlayışlar.....	10
Cədvəl 2: Amerikada mobil ödəniş həyata keçirənlərin sayı (2017 – 2022)...	25
Cədvəl 3: Kart sayının, əməliyyat həcminin və sayının zamanda dəyişimi.....	34
Cədvəl 4: Kart sayının, əməliyyat həcminin və sayının zamanda dəyişimi.....	42
Cədvəl 5: Covid-19 dövründən sonra müştərilərin maraq dairəsində olacaq rəqəmsal bankçılıq formaları.....	79

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Amerikada aşağıdakı platformalar üzərindən həyata keçirilən mobil ödənişlərinin zamanda dəyişimi (milyon ilə) 2017-2022.....	26
Qrafik 2: Parametrlərin zamanda inkişaf dinamikası.....	35
Qrafik 3: Əməliyyat sayının quruluşu.....	36
Qrafik 4: Əməliyyat həcminin paylanması.....	36
Qrafik 5: İnternet bankçılığı üçün internetdən istifadə edən 16 ilə 74 yaş arasındakı fərdlərin nisbi göstəricisi (%-lə).....	54
Qrafik 6: Sual 1. Hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən bir reyting göstərsə ki, sizin müştərisi olduğunuz orta səviyyəli bir bank banklar arasında ən pis müştəri xidmətləri göstəricisinə malikdir. Nə edərdiniz?.....	56
Qrafik 7: Sual 2. Müştərilərin bankları dəyişdirmə ehtimalı varmı?.....	57
Qrafik 8: Challenger banklarının sayı.....	58
Qrafik 9: Müştəri sayına görə Challenger Bankları.....	58

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: “2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi” üzrə Dövlət Proqramı.....	32
Sxem 2: Dövlət Proqramının arxitekturası: əsas prioritetlər.....	33
Sxem 3: Sxem 3: Gözlənilən nəticələr: 5-ci il nağdsız ödənişlərin artımı (mlrd. manat).....	33